

Karula kihelkonna rahvakultuur
Eesti Rahva Muuseumi materjalide põhjal

Koostanud Liisi Jääts, Kristel Rattus, Helena Grauberg

Tartu 2003

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
I Külad ja taluhooned	
1.1 Külad.....	3
1.2 Ehitised.....	5
II Põlluharimine	
2.1 Teraviljakasvatus.....	14
2.2 Linakasvatus ja –töötlemine.....	18
III Traditsiooniline koduloomapidamine	
3.1 Kariloomad.....	25
3.2 Kariloomade hooldamine.....	26
IV Käsitöö	
4.1 Sepad.....	29
4.2 Vill.....	31
4.3 Kudumine.....	35
4.4 Rahvarõivad.....	37
V Toit	
5.1 Toidukorrad.....	43
5.2 Toidud.....	44
5.3 Toidunõud.....	49
VI Looduslike ja poollooduslike heinamaade ja soo traditsiooniline hooldus ja kasutus	
6.1 Heinamaa ja niitmine. Vikat, luisk, reha.....	49
6.2 Võsast saadav kütte ja ehitusmaterjal.....	52
6.3 Tarvitatavad taimed ja puumahl.....	53
6.4 Turbalõikamine.....	55
VII Metsatööd	
7.1 Puude langetamine, töötlemine ja vedu.....	56
7.2 Ale ja kütis.....	56
7.3 Puidu, juurte ja koore kasutamine.....	58
7.4 Kütmine.....	60
7.5 Metsmesindus.....	63

7.6 Ühepuuvened ehk <i>ruhed</i>	65
Mõningaid märkmeid traditsioonilise rahvakultuuri tänapäevaste kasutusvõimaluste kohta.....	67
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	69

Sissejuhatus

Käesolev ülevaade on koostatud projekti *Karula Rahvuspargi pärandkultuur. Juured ja tänapäev* käigus. Karula kihelkonna etnograafiline kirjeldus on koostatud Eesti Rahva Muuseumi käsikirjaliste materjalide põhjal. Kasutatud on 20. sajandi jooksul ERMi laekunud materjale: ERMi teadurite välitööde aruandeid (EA ehk etnograafiline arhiiv) ja ERMi korrespondentide poolt saadetud vastuseid temaatilistele küsimuslehtedele (KV ehk korrespondentide vastused).

Kahjuks on Karula kihelkonna kohta ERMis andmed väga lünklikud. Nõukogude perioodi jooksul on vastavalt ERMi toonasele kogumispoliitikale tähelepanu pööratud üksikutele moeteemadele, nagu ehitised, linakasvatus ja rahvariided, kuid paljud praegu huvipakkuvad teemad on kas väga napilt esindatud või puuduvad hoopis. Seetõttu on käesoleva ülevaate koostamisel kasutatud lisaks ka naaberkihelkondade Rõuge ja Urvaste materjale. Naaberkihelkondade andmed ei ole muidugi samaväärne Karula enda terriotooriumilt kogutud andmestikuga, kuid siiski arvestatav võrdlusmaterjal. Laiema etnoloogilise konteksti andmiseks on kasutatud etnoloogiaalast kirjandust. Sulgudes märgitud kohad (nt Karula khk, Karula vald) tähistavad piirkonda, kust konkreetne teade pärineb.

I Külad ja taluhooned

1.1 Külad

Eestis olid kuni talumaade kruntiajamiseni 19. sajandil enimlevinud nn **sumbkülad** (mille alla liigitatakse ka **hajaküla**), mis oma suuruselt, hoonestatuselt ja tänavastiku poolest võisid olla väga varieeruvad. Sumbkülal oli ühtne, põldudest eristuv hoonestatud *külaala*, kuhu koondusid enamiku talude õued.

Hajaküladel puudus ühtne hoonestatud külaala ja taluõued paiknesid üksikult või väikeste rühmadena laiali kogu põlluala ulatuses. Hiljem asustatud Lõuna-Eesti aladel olid ülekaalus hajusad sumbkülad ja rohkesti leitud hajatalusid.

Külasaras, mis kuulus tervele külakogukonnale, hõlmas kõiki küla majanduslikuks tegevuseks vajalikke kõlvikuid. Kõige tähtsamad olid põlispõllud, mille ääres küla paiknes. Lähemas ümbruses olid heinamaad ja sageli metsased karjamaad, kaugemal metsad, kus asusid periooditi ülesharitavad metsapõllud, vanemal ajal ka alemaad.

Külasarases asuvad karjamaad, metsad ja kalaveed olid külakogukonna ühiskasutuses 19. sajandini. Metsas või võsamaal haritud ja taraga piiratud põlde kasutati niikaua, kuni need saaki andsid, hiljem tara lõhuti ja maa läks ühiskasutusse tagasi. Lõuna-Eestis esines üksikuid selliseid juhtumeid veel 19. sajandilgi, kuigi üldiselt olid selleks ajaks metsapõllud talude vahel ära jagatud.

On arvatud, et hajaasustusega Lõuna-Eestis oli külakogukond nõrgem kui Lääne- ja Põhja-Eesti suuremates ja kompleksemates külades.

Alles 19. sajandil, kui külakogukonda enam ei eksisteerinud, on kogutud teateid, milliseid küsimusi küla taluperemehed üheskoos lahendasid: põllutööde alustamine-lõpetamine, põldude ja karjamaade piirdeaedade tegemine, külakarjase ja –sepa palkamine. Talgud on 20. sajandini püsinud nähtus kogukondliku elulaadi ajast, kuid väga vanad on ka küla sotsiaalhoolekandesüsteem (vigaste, vanade, orbude, tulekahjus kannatanute ühine abistamine jm) ning eriti pulmakombestik. Külas oli sõnaõigus peamiselt talude eesotsas seisvatel peremeestel, kes lahendasid küla asju.

Talude kui põhiliste majandusüksuste vahel olid jagatud külade põlispõllud. Talude suurust arvestati adramaades ja põlistalusid nimetati hoolimata suurusest adrataludeks, Lõuna-Eestis vakutaludeks. Iga talu vastutas oma mõisamaksude eest ise. Peale talunike elas külades ka üksjalgu, vabadikke ja pobuleid, kes ei suutnud talu pidada ega maksukoormat kanda. Neil oli õigus kasutada küla ühismaid: karjatada loomi, niita heina, teha küttepuid. Ale- ja metsapõldude kasutamise õigus oli neil samuti. Aja jooksul sai paljudest neist päristalu ja nii suurenes küla talude arv.

19. sajandi teisel poolel algas talude kruntiajamine. See tähendas, et seni ribadena laiali paiknenud põllumaad koondati ja krundi sisse pidi kindlasti jääma ka taluõu. Võimaluse korral liideti krundiga ka muud kõlvikud – karjamaa, heinamaa, mets. Kuna need paiknesid sageli talust kaugel, said talud lisaks krundi kesksele osale ka mitmeid lahus paiknevaid maatükke. Rohkesti moodustati talusid just hõredalt asustatud piirkondades. Üldiselt tõi kruntimine kaasa suuri muudatusi külade planeeringus, kuid hõredama asustatusega Lõuna-Eestis ei muutunud külade ilme kuigivõrd, sest krunte sai koondada taluõuede ümber.

Kruntimine lõhkus küla kui kompleksse asula. Külad jäid siiski püsima ja kokkukuuluvuse tunnetus püsis traditsiooni mõjul. Lisandus uut laadi ühistegevus majandus- ja kultuuriseltsides, kuigi sedasorti tegevus laienes enamasti üle küla piiride.

Kõigi alljärgnevate teemade puhul on juttu kahest sotsiaalselt ja majanduslikult erinevast perioodist: esiteks mõisaajast, mil talud rentisid mõisalt maad ja talumaad olid krunti aetud, teiseks mõisate ja päriseksostetud talude ajast ning Eesti Vabariigi perioodist, mil mõisaid enam ei eksisteerinud. Mõningal määral kaks perioodi kattuvad, sest sageli oli ühe valla piires samaaegselt nii rendi- kui päristalusid.

1.2 Ehitiste kirjeldus pärineb Karula kihelkonnas 1927.a. toimunud välitööde materjalidest.

Vanema aja taluõues asus tavaliselt õlgkatusega rehielamu ja selle ümber koondunud kõrvalhooned – laut-kõlgus, üks või mitu aita ja saun. Eluhooneks oli riskülikukujulise põhiplaaniga rehemaja. Harilikult asus maja lõunapoolses otsas rehetuba ehk rehetare, keskel paiknes rehealune ja teises otsas oli aganik. Hiljem ehitati rehetoa otsa või kõrvale kambrid. Rehealuse räästa all olid sea- ja lambasulud ja/või hobusetalli aset täitev suvine varjualune.

Elati suitsuses rehetares. Valgusallikaks olid väikesed pajamulgud (u 40x30cm), mis võisid olla kaetud lükatava pajalauaga. Seepärast olid ruumid pimedad ja suitsust tahmased.

1920. aastatel oli suuremal osal taludest juba eraldi elumajad, mis olid ruumikamad, valgemad ja puhtamad kui vanad rehielamud. Kel polnud eraldi elumaja, sel olid rehemaja otsa ehitatud kambrid.

Pole kindlaid andmeid selle kohta, kas mõis määras rehielamute ehitusviisi või ruumijaotust, sest ehitati nii mõisa kui oma plaani järgi. Renditalu asutamisel ehitas mõis rehemaja enamasti oma kulul ja oma plaani järgi ja rentnik kõrvalhooned mõisa poolt antud materjalist (v a katuseõled) oma kulul ja oma äranägemise järgi. Selle eest sai ta rendikoha viieks aastaks rendimaksuta kasutada. Kui juba asustatud rendikoha elumaja lagunes, ehitas rentnik uue maja samuti oma kulul ja oma plaani järgi. Kuid erilisi lahknevusi “mõisa plaani” ja “oma plaani” vahel hoone konstruktsioonis ega ruumijaotuses ei olnud.

Renditalude ajal andis mõis ehitamiseks vajaliku puidu, katuseõled olid valla poolt. Mõis määras maa suuruse või rendi suuruse järgi igale peremehele normi õlgi, mille viimane pidi viima rehemaja ehitajale. Kõrvalhoonete katuseõled pidid rentnikul endal olema. Kui ei olnud vajalikul hulgal, käidi teiste käest palumas, igauks andis, palju sai.

Ehitusmaterjali vedas kohale tavaliselt rentnik ise. Ainult suuremate ehitiste puhul korraldati talgud või lihtsalt kutsuti naaberperemehi appi, hiljem neile tarbe korral ise appi minnes.

Talu asukohaks otsiti kõrgem ja kuivem koht, kus vesi oleks lähedal. *Veesaamist peeti sellepärast eriti silmas, et sügavate kaevude ehitamist ei tuntud või kui tunti, ei tahetud teha, sest töö oli suur ja rendikohti vahetati tihti ja tehtud töö oleks jäänud teisele* (EA 14:143, Karula vald). Vett võeti allikast, madalamasse kohta tehtud august (raketega või ilma) või ka otse jõest, järvest või ojast.

Hiljem, päriseksostetud taludes ei omanud vee lähedus enam nii suurt tähtsust, siis kaevati omale kaevud. Kaevukoha määramiseks kutsuti kaevutark ehk *kaju tark*, need olid eranditult mehed. Kaevukoht määrati pajuviitsa abil. Kaagjärve vallast on kirja pandud teade, et *seal kus ei olevat vett maa alla, seal paju viitsa peenike ots ei lamavat ligi maad, aga kohtadel, kus vesi maa alla, paju viits pantud maa peal, lamanud kõik ligi maad* (KV 22:137, Kaagjärve vald). *Kaju tarkadeks* olid ainult mehed. Mõned kaevutargad tegelesid ka ravimise või ennustamisega.

Mõnikord oli mõis lausa sundinud asutama talu teatud kohale, näiteks Kүүnimõtsa talu Karula kihelkonnas, mis oli rendikoht, ehitati kupja näidatud kohale järve äärde. *Nõiatempudest ehituskoha otsimisel ei teata midagi* (EA 14:145, Karula khk).

Ilmakaari peeti silmas peamiselt rehielamu ehitamisel. Enamasti on need rehe- ja kambripoolse otsaga lõuna või kagu suunas, sest valdavaks tuulte suunaks peeti SW-W ja NO-O tuuli. Üldiselt arvestati ka vajadust asetada eluruumid lõuna või ida poole, et hämaras rehetares oleks rohkem valgust ja veidigi päikest. /teine asi, mida silmas peeti, oli see, et tuul pidi rehealusest läbi puhuma; hea vilja sarjata – kristel/

Ehituspuid raiuti novembrist jaanuarini, mil puu oli *koolnu*. Veebruaris ja märtsis raiutud puidu eluiga peeti lühemaks. Ehituspuu raiumise ajaks valiti nn kuiv aeg ja eriti vana kuu kuiv. Noore kuu kuival palke ei raiutud.

Tarbepuu (nt ree- ja vankripuu) raiumise aja kohta on erinevaid arvamusi, raiuti nii vana kuu kuival kui nn pehmel ajal. Üldiselt raiuti okaspuu vana kuu- ja

lehtpuu noore kuu kuival. Kuivaks ajaks loetakse kuu I ja IV ning pehmeks ajaks kuu III ja II veerandit. Öeldi: *kui kuu sirbin, siis kuiv aeg, kui maoli, siis pehme aeg.*

Ehitusmaterjal veeti kohale kevadtalvel lumeteega. Ehitati kevadel, enne põllutööde algust, ja suvel.

Hoone, eriti tulekoldega hoone sein ei tahetud panna *tulipalki* või *tuleossaga* puud. *Tuliossaks* peeti oksa, mis oli puu südamest viltu välja kasvanud. Tulipuuks peeti ka puud, mis raiumisel või tahumisel tuld löi.

Rehetuba. Karula vallas on väidetud, et *juba eelviimase mõisniku ajal, kes oli suur uuenduste läbisuruja, tehti kohustuseks vanu hooneid maha lõhkuda* (EA 14:18, Karula vald). Vanade hoonete all mõeldakse siin tõenäoliselt vanapäraseid rehielamuid.

Kambriteta rehielamuid 1920. aastatel enam eluhoonena kasutusel ei olnud. Hooned olid küll alles, aga neis ei elatud, vaid kasutati panipaigaks või rehepeksmiseks. Suitsutares elati veel 1880. aastatel. Suitsuvabade kambritega varustatud korstnata rehielamutes elati aga ka veel Eesti Vabariigi ajal. Suitsune oli sel juhul ainult köögina tarvitav rehi. Suits läks rehetarest ukse kaudu läbi rehealuse välja. Üldiselt elati 1920. aastatel juba rehest lahku ehitatud majas, harvem kambritega rehemajas.

Rehielamut nimetati *rehetare, riih'* või lihtsalt *tare* ning *rehe-* või *tarealune*. Karula kihelkonnas tunti rehealust ka *põhtä* nime all. Oletatakse, et nimi on tulnud sellest, et talviti olid hobused rehe all ning rehealune *põhku* täis.

Vundamenti tänapäevases mõistes rehielamutele ei tehtud. Ehitamise ajal pandi üksikud kivid nurkade, värava- ja uksepostide alla. Pärast, kui maja valmis, laoti alumise palgi alune kogu ulatuses kive täis ning loobiti vahed seest- ja väljastpoolt saviga kinni. Hiljem, kui hakati lubjasegu tarvitama, siis ka sellega.

Külmakaitseks kuhjati kambri ja rehe või ka ainult kambri ümber *muldrik*. See oli kas lihtsalt sein äärde loobitud muldvall või seinast umbes 30 cm kaugusele pandud palgi mullaga täidetud tagune. Viimast varianti kasutati rohkem maja õuepoolset küljel. Kohati on *muldrikuks* kutsutudki ainult õuepoolset mullavalli. Seal pandi hommikuti pastlaid jalga ja võeti õhtul jälle ära, seal puhati söögiaegadel jalgu ja aeti vabadel hetkedel juttu, päiksepaistelise ilmaga mängisid seal lapsed. *Muldrik* oli ka tööriistade panipaik. Reheseinal olid *muldriku* kohal vikatid, rehad, kirves jt tööriistad, suviti ka hobuseriistad.

Kivist elumaju ei ehitatud. Puithoonete ehitamine oli odavam ja kergem ning ruum seest kuivem.

Vanem ja üldisem oli harilik kirvega raiutud ristnurk. Karulas nimetati seda *rampnukaks*, sest kirvega raiuti *rambe* palgisse. Puhasnurka hakati tegema hiljem ja eelkõige elumajadele. Mõisahoonetel kasutati puhasnurka juba varem. Kuna puhasnurga tegemine nõudis rohkem aega, jäädigi taludes kauem ristnurga juurde.

Seinu ei krohvitud, kuid kohati savitati palgivaheid seestpoolt. Seinte väljastpoolt voorderdamist õlekubudega ei tuntud, küll aga tarvitati talviti õlematte, mis õhtul alla lasti ja hommikul nööri räästa alla üles tõmmati. Kohati püüsid need tarvitusel 1920. aastateni.

Rehetarel oli kaks ust. Üks avanes väljast rehetarre, teine viis rehe alt e *põhtja alt* rehetarre (nn *perälävi*).

Rehetare kõrge lae all olid *talad*, *parred* ja *vaagupuud*. Parteks nimetati taladele asetatud põikpuid, kuhu *ateti* kuivama vili, linad, linaseemned jne. Talad olid hoone külgsaintega paralleelsed. Vilja kuivatamise ajal ulatusid parred laiuti peaaegu kuni ahju külgsainani.

Vaagupuudeks nimetati partele asetatud põikpuid, mis asusid otsaseina juures ja ahju kohal (ahjusuust seina pool). Vaagupuudele ateti enamasti *peräd* ja *pühkmed*.

Rehetare ja –aluse põrand oli mullast või savist. Savipõranda tegemiseks kaevati majapõrandast muld välja, veeti savi sisse, tehti veega märjaks ja lasti mõne päeva seista. Esialgseks sõtkumiseks aeti sageli sisse kariloomad, vahel sõtkuti ka hobustega. Siis lasti savil taheneda, savitati seinaalused kinni ja tambiti puutambiga käsitsi tasaseks. Tamp oli sileda otsaga, sageli kasepuust valmistatud. Vastehitatud põrand jäeti mõneks ajaks kuivama. Et savi sitkemaks ja põrandat tugevamaks teha, lisati vahel savile musta tiigi- või soomulda, loomasõnnikut või liiva. Kivipõrandaid rehielamusse ei tehtud.

Vanemal ajal küttis rehemaju suur maakividest kerise ja kummita **reheahi**. Hiljem hakati ehitama kerisega ahjusid, mis andsid rohkem soojust. Niisugustele ahjudele valmistati tellistest kerisealune ja ahjupõhi. Veel uuemad /20. sajandil?/ ahjud tehti üleni tellisest.

Suur reheahi asus rehetare välisukse kõrval nurgas. Ahju kohal olev rehetare välissein oli tehtud maakividest. Ahi oli üldjuhul umbes kolme meetrit pikk ja kaks meetrit lai ning kaetud paksu liivakihiga. Reheahju esimene suu oli väidetavalt kaunis

suur; teine, päris ahjusuu, kust puud sisse aeti, oli väiksem. Nende kahe ahjusuu vahel oli umbes poole meetri laiune ja 60-70 cm sügavune *kummialune*. Kummialune oli vajalik selleks, et puude ahju ajamise ajal tulekeeled ja sädemed tarre ei lendaks. Enne kütmise alustamist pühiti kummialune luuakontsuga tahmast hästi puhtaks, et vältida selle põlemist.

Ahjusuu esist nimetati *tuhkhauaks*. Tuhkhaua kohal ainult soojendati toitu, seal olid reas peremehe, sulase ja lesknaise koogud. kuigi toitu keedeti ikka ühises pajas ühise koogu otsas. Ahjus ja ahju peal ka magati. Külmadel talvepäevadel magasid ahjus lapsed. Kui keegi oli külmetanud, pugest ta samuti ahju. Urvastest on pärit teade: *Egas tuud aiigu inemiisil töiisi tohhrtrit es olõ' ku reheahi ja sann. Esä üt'el', et ku tunndsõt, et kihä oll nigu är' külmänü vaih, et ku kävevä nigu külmävärinä vaih, et siss ku võtit viil inne vabõrnavarrõ vai lõhmussõäeelmä tiid miiga kah ja tükkset lämmäde reheahhju, et ku sinnä magama jäit ja higistämä lätsit ja säääl hummuguni är' ollit, et siss oll kihä kiik nii pehme' ja kerrge, et tullukas vai tandsuga vällä. Reheahi ja sann, nuu olliva vanast nuu talumehe tohhrtrõ'* (EA 117:84, Urvaste khk). Kui ahju peal alalist magamiskohta polnud, käidi seal ainult end soojendamas, näiteks talvel metsatöölt tulles. Kui alaline magamiskoht ahju peal oli, siis magasid seal peremehe vanemad või peremees ise. Ka partel käidi end mõnikord soojendamas. Talviti kuivatati partel harilikult peerge ja puid: *Toodi metsast veritoore puu', lahoti peenks ja tõmmati parre' laeni täis.*" (EA 14, Karula vald).

Reheahju kütmise ajal hoiti uksi lahti ja lapsed pugesid seniks kasukate alla. Kui suits oli välja läinud või vähenenud, pandi uks kinni. Korstnaga ahje hakati ehitama Karula khk-s 1870.-1880. aastatel.

Aknad. 1920. aastatel oli vanadel rehetaredel veel lükatava lauaga suletavaid pajaaknaid, mille kaudu suitsu välja lasti. Enamasti ehitati need tare põhjakaarde jäävasse külge. Aknaid hakati tegema 1860.-1880. aastate paiku, esialgu vaid õue- ja päiksepoolsesse seinasse, et talviti aknast külm sisse ei tuleks. Linnalähedastes küldes tulid aknad kasutusele tükk maad varem kui üksildastes metsakohtades. Nii akna- kui pajaauk tehti ehitamise ajal, mitte ei raiutud hiljem seinasse.

Pooluksed olid kasutusel tõenäoliselt 19. ja 20. sajandi vahetuseni. Pooluks avanes enamasti väljapoole ja suuruks sissepoole. Mõlemad olid kinnitatud sama piida külge.

Ahjukütmise ajal ethi suuruks lahti, et suits pääseks välja. Pooluks jäeti samal ajal kinni. Pooluks hoidis ka lapsed tares ning sead ja lambad tarest eemal.

Kambreid oli rehielamul tavaliselt kaks või rohkem. Kambrid ehitati rehielamu otsa või nn ümber nurga – üks hoone otsa ja üks küljele. Erinevalt ülejäänud rehielamust oli kambritel laudpõrandad. Esialgu elati kambrites ainult suviti, talvel kasutati neid panipaiga või sahvrina (nimetatigi *suvekambreteks*). Karula vallas oli otsakamber rohkem peremehe päralt, kuhu *latsõgi ei tohi minna*, kuna *tarekülle* kambrid olid lastele ja ülejäänud pererahvale, rehetare aga sulastele kasutamiseks. Kambrid olid külmad, mõnikord kui neisse ulatus läbi seinaga reheahju tagakül, ka poolkülmad. Hiljem soojendati kambreid reheahju suu ees olevale pliidi soemüüri või suitsulõõride abil. Suitsulõõrid läksid kambris läbi truubi ja tulid rehetarre tagasi, ning suits läks välja ukse kaudu.

Rehetare sisseseade oli väga lihtne ja napp. Ühe sein külge oli kinnitatud seinapink, teise ääres paiknesid voodid või seinasäng. Viimane oli sein külge kinnitatud, külje- ja päitsiotsalaudadega lavats, mida Karula kihelkonnas nimetati ka *laabatsiks*.

Aknaaugu ees oli piklik ristjalgadega söögilaud. Pulmalaud oli samasugune, aga suurem. Pulmalaud oli ainult jõukamatel taludel, kust seda vajadusel teistesse peredesse laenati. Harilikult pandi pidude ajaks üksteise järele kaks kuni kolm väiksemat lauda.

Kappe ja riuleid oli taludes harva. Tavaliselt oli riuliks kaks või kolm sein külge kinnitatud lauda. Istumiseks kasutati pikki pinke, puupakke või taburetitaolised puujärisid. Ahjusuu vastas nurgas seisis uhmer, leivamõhk, leivalabidas, luud ja roop, teises nurgas taaritõrs. Ahjunurga vahele oli pistetud pilak.

Suurpuhastusi tehti rehetares enne jõule ja lihavõtteid ning enne ja pärast rehepeksu. Ka pidude eel võeti ette suuremad puhastustööd. Siis viidi riided ja sängid tarest välja ning pühiti partelt ja seintelt nõge. Lihavõtte ja kevadpühade puhul raputati mõnel pool valget liiva põrandale, aga see polnud üldine komme. Jõuludeks toodi tuppa õled. Kui aga taheti satikaid hävitada, jäeti talvel külma ilmaga saunamineku ajaks rehetare pajaaugud ja ukсед lahti.

Äsjasündinud põrsaid, lambatallesid ja vasikaid on talvel külma alati rehetarre sooja toodud. Seda tehti veel ka Eesti Vabariigi ajal.

Rehealune oli suur majandusruum, kus tehti mitmesuguseid töid, näiteks peksti reht ja tuulati, kolgiti ja rabati linu. See oli ka vankri, ree ja hobuseriistade hoiukoht.

Talviti hoiti rehealuses hobuseid ja sigu. Varem, kui eraldi lehmalautasid polnud, peeti seal ületalve ka lehmi ja lambaid. Suvel oli rehealune enamasti tühi. Siis kuivatati ja parandati põrandat ja ruumi kasutati ainult riistade varjualuseks. Harva hoiti hobust reheall ka suvel. Avaras ja tühjas rehealuses peeti suviti aeg-ajalt tantsupidusid.

Rehealuse vastasseintes asus kohakuti kaks kahepoolset väravat, et oleks lihtsam tuuletõmbust tekitada. /ja tehti tavaliselt valdavaid tuuli silmas pidades/ Mõnel pool olid rehealuse väravad kõrvalelükatavad. Rehealuse õuepoolsetel väravatel olid harilikud kaares avanevad pooled, vastasküljel küljele lükatavad väravad. Kohati olid lükanduksed ka kõlgusel ja aganikul.

Rehemaja **katus** oli kelbata, kahe otsa- ja kahe küljekatusega. Lautadel ja aitadel esines nii pool- kui täiskelpkatuseid. Rõiva- või magamisaidal oli vahel kahe poolega katuse asemel püramidaalne katus. Saunal ja kojajal (suevöögil) oli täiskelpkatus. Saunakatus võis ka olla kelbata.

Rehemajadel ja esialgu ka lautadel olid eranditult õlgkatused. Lautadele tehti hiljem *kisselavvast* (vaid kirvega lõhestatud kisklaudadest) katused. Aidakatused olid samuti kas õlgedest või kisklaudadest. Sauna- ja kojakatus tehti kisklaudadest ja kuusekoskedest (suurtest tervetest kuusekoore tükkidest). Kosed pandi alla ja kinnitati laudadega. Saunal võis ka olla õlgkatus.

Katuse kandekonstruktsiooni moodustasid seintele toetuvad sarikad ehk *paarid*. Seinale toetusid nad *paarikontsaga*. Harjal olid *paaripuud* omavahel ühendatud ühepoolse sisselõike abil mõlema otsa sees ja puupulgaga kinnitatud. Paaripuud olid omavahel ühendatud pennidega, mida nimetati *sõlg-* ja *roompuudeks*. Suurematel hoonetel (rehielamutel ja lautadel) oli sõlgpuu igal sarikal, väiksematel hoonetel igal kolmandal või neljandal sarikapaaril. Suurematel hoonetel oli sarikatel pikuti toetuseks veel nn pennipuud.

Kelba sarikate ülaotsad toetusid esimese sarikapaari pennile.

Rehielamul jäeti katuse katmisel harja all olev otsanurk lahtiseks. Seda kolmnurkaset avaust ehk unkaaugu nimetati *kahruperseks*. Unkaaugu kaudu läksid suits ja tolm välja ning tuul pääses lakka aetud heinte juurde. Suure neljapäeva, suure

reede, maarjapäeva ja taevaminemise päeva õhtul pandi unkaauku mõni terav riist – vigel, vikat või muu –, et nõiad ei saaks hoonesse. Unkaaugud olid kolmnurksed või rombikujulised, vahel ka ristisarnased või viisnurksed . Viimased kaks olid kurjade vaimude vastu eriti tõhusad.

Loomapeakujulisi unkalaudu 20. sajandi algukümnenditel Karulas enam ei mäletatud. Üle katuseharja ulatuvatele katuse otsalaudadele (*tuulõlauvakõsõ*) ei antud samuti mingit erilist kuju. Detail püsis kasutuses, kuid 1920. aastatel lauaotsad enam üle katuseharja ei ulatunud (Mõniste vald).

Sarikatele asetused roovid, mis kinnitati sarikatele kasevitstega. Küljekatuse roove nimetati lihtsalt roovideks, otsakatuse roove *kelbä roovideks*. Kasevitstel lasti enne sidumist paar päeva seista, et nad muutuksid sitkemaks ning ei murduks sarika ja roovi ümber väänamisel.

Õlgkatus kaeti kas *tüvipäädi* – siis asetati allapoole õlgede tüved või *ladvapäädi* – allapoole asetati õlgede ladvad. Tüvipäädi katmisel kulus õlgi kolm korda rohkem, aga katus ka püsis palju kauem. Rehielamutele pandi katus ikka tüvipäädi.

Katmist alustati räästast ning liiguti harja poole. Esiteks laoti rida värskaid õlevihke ehk nn *räästavihke* tüvedega allapoole. Vihud kinnitati laialipainutatud tüvede vahelt *räästaslatiga*. Umbes 2/3 tüvedest jäi üles- ja 1/3 allapoole latti. Räästaslatt seoti kasevitste abil roovide külge rippuma. Siis laoti räästasvihkudele kiht õlgi, nii et nende tüved olid räästasvihkude tüvedega ühes tasapinnas. Selle õlekihi kinnihoidjaks pandi õlgede keskkoha või pisut allapoole *latt*, mis omakorda kinnitati *lativitsaga* roovi külge. Lativitsad olid harilikult peenemad kui roovivitsad ja teravaks vestetud tüveotsaga ning enne juba valmis “pööratud”. Katusel seistes torgati vitsa terav ots roovi ja lati alt läbi, võeti ümber roovi läbi õlgede jälle välja ning väänati lati kohal kinni. Sellega oli katuseräästas valmis.

Edasi laoti lati kohale järgmine kiht õlgi, nii et latt ja sidumiskohad jäid õlgede alla. Õled kinnitati sarnaselt eelmisele kihile vitste abil vahelatiga roovi külge. See ja järgmised õlekihid löödi enne vahelati kinnisidumist *päätlöömise labidaga* tasaseks.

Harjal seati kahelt poolt kokkuulatuvad õleladvad vaheliti ja murti üle harja vastaspoolele alla. Peale pandi õlesasi, linaluid või sammalt (Karula vald).

Harjale asetati tuulekaitseks *haripuud* – omavahel puupulgaga ühendatud puuroikad. Vahel tarvitati selleks kõverate otstega väljajuuritud soomändide tüvikuid – peenemaid tervelt, jämedamaid lõhestatult. Tüvipäädi katus püsis parandamata 50-

60 aastat, ladvapäädi katus ainult 30 aastat. Katuse põhjapoolne pool, mis sammaldus, oli tugevam kui lõunapoolne külg.

1920. aastateks oli õlgkatus juba suurel määral asendunud laastu- ja sindelkatusega. Esmalt hakati välja vahetama elumajade katuseid, kõrvalhooneid kaeti õlgkatustega kauem.

Eraldi **laut** ehitati kõigepealt lehmadele, seal oli ka lammaste sulg. Hiljem tehti ka hobusetall ja eraldi sealaudad.

Kelder asus mõnel pool reheotsas kambri all. Keldri asend olenes maapinna omadustest.

Keskmisses talus oli kaks **aita** – vilja- ja kraamiait. Kehvem talu piirdus ühe aidaga, jõukamates oli neid kuni neli. Vanemal aidatüübil oli ühe katuse all kaks aidaruumi. Lävi viis hoone otsast *edeaita* ja sealt vilja- või *tagaaita*. Selline korraldus pidi varaste tegevust raskendama. Aidaruumidel polnud aknaid ega pajaauke, ainult ukse sees võis mõnikord olla kassimulk. Karula vallas on väidetud, et talul pidi aitasid olema sama palju kui oli talus sulaseid ja lisaks kaks peremehe aita. Kahekordseid aitasid Karulas polnud.

Suvel kasutati aitu ka magamiskambritena. Noored magasid aitades veel 1920. aastatel, varasemal ajal ka peremees ja perenaine. Mõnel talul olnud kolm-neli magamisaita. Karulas eraldati igale sulaseperele suvel magamiseks oma ait, talvel elati koos rehetares.

Aida räästaalust nimetati aida trepiks või *kaarte alosõks*. See asus maapinnast mõne astme jagu kõrgemal.

Suvekööki nimetati *kojaks*. See oli ristkülikukujulise põhiplaaniga ning kuusekoskedest ja kisklaudadest katusega ilma laeta ehitis. Koja tagaotsas oli lahtiste põllukivide vahel tulease, mille kohal rippus pada kas vaagupuu külge kinnitatud koogu otsas või seina ääres seisva pöörlevalt liikuva põikpuu küljes, mis toetus postile. Karulas olevat suur pere pada olnud nimetatud posti küljes, sulaste pajad aga rippunud kookude otsas.

Kojas keedeti ja söödi suvel kuni külmadeni, täpsemalt selle ajani, kui linad said kolgitud. Ka talvel keedeti suuremaid toidukoguseid kojjas. Viimased kojjad olid kasutusel veel 20. sajandi alguses, aga üldiselt kadusid varem.

Püstkojakujulist suvekööki kutsuti *pinoks*. Pinod olid kasutusel enne koda. Karula kihelkonnas kadusid nad 1870.-80. aastatel. Kivist suvekööke Karulas ei tuntud.

Tavaliselt oli igal talul oma **saun**, mis oli mõnikord ehitatud kojaga sama katuse alla. Enamasti oli saunal kisklaudadest ja kuusekoskedest katus, harvem õlgkatus. Saunas viheldi iga nädal või kord kahe nädala jooksul.

II Põlluharimine

2.1 Teraviljakasvatuse Tavalised viljad talupõldudel olid talirukis ja oder, vähem kasvatati nisu ja kaera. Lõuna-Eestis kasvatati võrdlemisi laialdaselt ka tatart. Ammust aega on kasvatatud uba, hernest ja lääitse, aiamaal naerist, kapsast, kaalikat ja kanepit.

Aleviljelus on Eestis ajaliselt kõige kauem kasutusel olnud maaharimisviis, mis püsis kohati 19. sajandini, Lõuna-Eestis kohati isegi 20. sajandi alguseni. Metsavaestel aladel tehti kütist.

Hiljemalt 17. sajandiks (arheoloogide hinnangul juba 13. sajandiks) muutus valdavaks **põlispõllundus**, kus sõnnikuga väetatavad põllud jagunesid erinevateks väljadeks. Põldu künti Lõuna-Eestis põhiliselt hobusega, kuni 19. sajandi teise pooleni ka härgadega ja harkadraga. Äestamiseks kasutati 19. sajandil raamäket, Lõuna-Eesti künklikel põldudel kohati veel 20. sajandi alguseski vanimat äkktüüpi Eestis – karuäket (poolekslõigatud kuusetüved, millel pikad oksatüükad küljes). 19. sajandi lõpul tuli kasutusele põllurull. Omaaegsed adrad kobestasid mulda vaid puudulikult ja sellepärast tuli maad kända kevaditi ka siis, kui see oli sügisel haritud. Sellepärast ei jõutud külvamisega alustada varem kui mai teisel poolel, kuigi teati et “üks päev kevadel on enam kui nädal sügisel”. Õigeaegset külvi peeti saagi seisukohalt väga oluliseks. Külvitöö algust arvestati kindlast nädalast. Kevadine

külviaeg kestis jüripäevast (23. apr) jaanipäevani ja sügisene lauritsapäevast (10. aug) septembri keskpaigani. **Külvinädalaid** oli 10 ja neid loeti tagantpoolt ettepoole. Kagu-Eestis oli külvinädalaid 14 ja neid loeti alates jaagupipäevast (25. juuli). Igal viljal oli oma külvinädal.

Viljalõikus algas tavaliselt enne vilja täisküpseks saamist, et vältida terade pudenemist, sest käsitsi koristades tuli vilja korduvalt tõsta – vihku sidumisel, hakki panemisel, kuhilasse ladumisel. Lõuna-Eestis seati viljavihud suurtesse rõukudesse ehk *sardadesse*. Pärast kokkupanemist lasti viljal põllul järelvalmida. Põline viljalõikusvahend oli **sirp**, mille tüüpidest oli Lõuna-Eestis kasutusel nn uuem, 11.-13. sajandil idast siia levinud lühikese käepideme ja hambulise teraga variant. 19. sajandi teisel poolel levis Lätist Lõuna-Eestisse saksapärase lühikese varrega viljavikat ehk **rauts** (paiguti nimetati seda ka läti vikatiks). Rautsiga niitjal oli teises käes väike reha, millega ta kõrsi kokku tõmbas.

Rehepeks. Sellest keerukast tööst on Karula vallast kirja pandud pikem kirjeldus. Rehetarel oli risti kaks hästi jämedat tala. Talade peal maast umbes kahe meetri kõrgusel asusid 15-20 cm jämedused *parred*, kuhu põllult toodud vili kuivama pandi. Ahjupoolisel küljel rippus tare laes hingede otsas suur redel, et kuivama pandud vili partelt ahjusuu ette ei pudeneks. Põllul kuivanud rukist toodi korraga rehetarre kuivama umbes kolm koormatäit. Vihud veeti põhtja alla, kanti sealt rehetarre ja pandi partele kuivama. Rehel oli lae peal ülesveetav trepp ja nii suur uks, et koormaga sisse mahtus. Viis kuni seitse part aeti üksteisest parajale kaugusele ja nende peale pandi püsti rukkivihud. Üks inimene oli püstipanija, teised loopisid talle vihke kätte. Kui parred said täis, nimetati seda *lauguseks*. Seejärel aeti järgmise lauguse jaoks laiaili uued parred ja pandi need vastassuunast alustades jälle vihke täis. Laugusi oli olenevalt rehetare suurusest 4-6. Kui kõik parred olid täis, siis oli ka *rihe atetud* ja algas rehe kütmine. Kütjaks oli peremees, peremehe isa või muu vanem mees. Reht köeti terve päev, sest varahommikul atetud vihud pidid järgmiseks varahommikuks kuivad olema. Rehetare parte all oli rehealuse seinas auk, teisel pool seina läks augu juurest laudadest korsten katuse kaudu välja, kust kuivatamise algupoolel *tossu* välja lasti. Auku nimetati *otspajaks* ja kui tossu enam ei tulnud, topiti otspaja õlgedega kinni, et kuumus välja ei läheks. Kella kahe-kolme ajal hommikul äratati sulased ja tüdrukud reht peksma.

Rüa rabamiseks olid põhtja all vastu rehetare seinä pooleteise kuni kahe meetri pikkused ja umbes meetrilaiused *rabamise pingid* – nii palju kui rabajaid mehi oli. Pingi ühe otsa all olid umbes poole meetri pikkused jalad.

Rehetares lasti kuivad rukkivihud lauguste kaupa maha ja karjapoiss või mõni noorem inimene viis vihud rabajatele põhtja alla, paremale poole jala kõrvale. Rabaja võttis vihu pingile, võttis vihu sidemest või vihu ümbert kinni ja lõi vihku vastu rabamispinki – algul kergemini, et päid mitte maha lüüa, pärastpoole kõvemini, nii et kõik terad välja tuleksid. Seejärel keeras rabaja ladva enda poole, lõi paar korda ka tüve ja viskas vihu *tüvelöömise* ette.

Tüvelöömiseks oli kitsas nelja jalaga pink rabajate selja taga. Tüvelööjateks olid naised ja tüdrukud. Lööja võttis vihul ladvast kinni, lõi seda mitu korda vastu pinki, nii et terad ja lühemad kõrred välja tulid, viskas siis vihu sidemed *tapnale* ja pikad õled ehk *napud*, puistajate ette. Puistajateks olid naised, need sopsutasid õled veel kord läbi, et ühtegi tera sisse ei jääks, sidusid *kubu* kinni ja viisid välja rehe kõrvale, kust need hiljem küüni või lakka kanti. Õled kinnitati kubudesse napudest tehtud sidemetega.

Kui vihud olid rabatud, siis aeti tüvelöömisel väljakukkunud õled ja viljavihkudest järelejäänud sidemed põhtja alla laiali tapnaks ja hakati sõtkuma. 1890. aastate paiku võeti kasutusele *reherullid*, mis rehepeksu hõlbustasid. Reherulliks oli jäme pooleteise meetri pikkune pakk, millesse oli tapitud 7-8 kuni 40 cm laiust kuuse- või männiplangust hammast. Hammaste külge olid omakorda kinnitatud kitsamad kasetüve plangud, et hambad liiga ruttu ära ei kuluks. Rulli ümberitses puust raam, mille ette sai rakendada hobuse. *Rehega rulliti ikka tamp-tamp-tamp, oli juba kaugele kuulda kui rehed rulliti*. Kui tükk aega oli rullitud ja pealmises kihi viljapeades enam teri polnud, võeti rull *tapnalt* ära algas õlgede võtmine ehk *rehitsemine*. Selleks kasutati suuri hõredaid viie või kuue pulgaga *rihe rihasid*. *Tapna päält* riisuti teradeta õlekiht ning sopusutati see esmalt rehaga ja seejärel käsitsi teradest täiesti tühjaks. Siis pandi õled *olõrõiva* peale ja viidi seljas küüni, *kõlgusõlõ*. Tapna terad aeti koos prahiga rabatud terade juurde seinä äärde hunnikusse. *Väikeseks valgeks* (hommikuvalgeks) pidi rehi pekstud olema ja uued, eelmisel õhtul valmis toodud viljavihud üles atetud. Seejärel läksid rehepeksjad teistele töödele, põllule või lina kitkuma, ja peremees, tema isa või muu vanem mees hakkas teri *tuulutama*. Selleks tehti rehealusel vastakuti asuvad *väravad* lahti, et tekiks tuuletõmbus. Tuulepoolse värava ette riputati pooleteisemeetrise läbimõõduga sari. Kui tuul puhus vales

suunast, olid vahel mitme päeva *rihed* tuulamata. Terad pandi koos aganate ja prahiga sarja ning raputati seda siis äärest kinni hoides. Kerged aganad lendasid kaugemale, rasked terad kukkusid sarja alla hunnikusse. Nõrga tuulega tõsteti sari kõrgemale, et tuul aganad eemale viiks, tugeva tuulega lasti sari madalamale. Vahel tuulamise ajal tuul keerutas või jäi vaikseks, siis tuli tuulutamisega oodata. *Väikese poisikesena käisin sageli isa juures rehe man kaemas kui vilja tuulutati. Vahest kui tuul vagaks jäi, tuli isa rehe väratile ja vilistas. Küsisin "Isa, miks sa vilistad?" Isa ütles: "Vilistan tuult." Vahel tuul tuli, vahel ei tulnud ka. Isa ütles siis: "Tuul ei kuulnud." Mõnikord vilistasin mina ka, aga kui tuul ei tulnud, ütles isa: "Tuul ei kuula poisikeste vilistamist." Kui tuul tuli, oli minu uhkus suur* (KV 74, Karula khk ja vald).

Kui kogu vili oli esimesest sarjast läbi lastud, seati üles väiksem, peenema silmaga sari ja tuulati vilja veel kord. Nii saadi üsna puhtad terad.

Päris puhaste terade saamiseks *visati vilja*. Tuulatud vili aeti põhtja all hunnikusse ja viskaja istus selle kõrvale madalale pingile. Viskamiseks tarvitati väike laia põhjaga puukühvlit, mida nimetati *visiks*. Terad võeti kühvlile ja visati neid võrdlemisi kõvasti poolkaares laiali. Paremad terad, mis olid raskemad, lendasid kaugemale, viletsamad ja kergemad terad langesid lähemale. Aganad ja praht kukkusid päris viskaja kõrvale. Visatud terade kaarele aeti silma järgi lahk sisse ja selle järgi pandi vili eraldi kottidesse. Sorteeritud vilja kasutati seemneks. Eriti kerge oli visates odraseemet kaertest puhtaks saada.

"Õige vanal ajal" kui vilja oli vähe, jahvatati aganad teradega kokku ja küpsetati sellest nn *raband leiba*. Mõnikord oli leib nii aganane, et võttis tule külge.

Rehepeks oli must töö ning rehepeksjad suitsust ja tolmust väga mustad, *kõik suu ja nina augud tolmu ja nõge täis. Kui rehepeksja sülitas või nina nuuskas, siis nagu paksu musta tõrva. Pärast rehepeksu andis kohe puhata ja peseda kuni jälle inimese moodi välja nägid* (KV 74, Karula khk ja vald). Rehepeksu ajal kanti vanu riideid, mis mujale ei kõlvanud. Vanemad riided visati pärast peksu setu kaltsude sekka.

Mõisate rehed olid kahe rehetarega, nii et peks käis igal ööl. Mõisarehte küttis rehepapp ja *mõisarehtedes asusid kuradid ja vaimud. Teistes rehtedes asusid ka kuradid ja rehed olid väga kardetavad kohad, kuhu naised naljalt ei julgenud pimedas minna. Mõisarehtedes oli kuradeid rohkem, aga see oli vist küll rehepappide jutt, siis keegi ei julgenud mõisarehe juurde minna ja rehepappil oli parem vilja varastada* (KV 74, Karula khk ja vald).

Esimesi hobustega veetava auru rehepeksumasina omanikke oli Karulas Kolski küla Rõõmu talu peremees Hans Kargaja. Esimene Karula "Masinatarvitajate Ühisus" ostis 1912. aastal aurujõulise isesõitja "Marschal" ja 1928. aastal teise. 1920. aastate algul toodi mõned väiksemad mootori jõul ja hiljem traktori jõul töötavad rehepeksumasinad. Masinaga rehepeks oli palju kergem, see oli talus nagu pidupäev. Kui esimesed aurumasinad tulid ja oli masina juurde minek, ei osanud naispere kuidagi riietuda. Vahel pandi selga päris uus kleit. *Rehepeks on ikkagi must töö, kas masinaga või ilma ja kui vahest masina juures määrdega üksteise "grimmeerimine" tuli ja lõpuks veel veega valamine, siis oli mõnigi uus kleit päris vana. Oli masin naabruses ja peremees teadis, millal temale masina vedu on, siis mõned päevad enne läks peremees pussiga ja verenõuga lauda juurde, valis ühe tublima oina ja see pidi oma elu ohverdama masina rahva – rehepeksjate – kehakinnituseks. Masinalaskmiseks tapeti alati lammas, vahest suvipõllu peksuks mõni selleks ajaks söödetud põrsas. Perenaisel olid masinaeelsed päevad kibedad tööpäevad, keeda sülti, küpseta saia, tee võid, paksupiima ja muid sadasid toimetusi. Juhtus ka seda, et mõnes talus söödi masinalaskmise ajal 2-3 lammast, kui vihmased sügisilmad olid. Töörahas tuli hommikul kokku, oli ilus ilm, sõid hommikusöögi, töötasid lõunani, sõid lõunasöögi, pärast hakkas vihma sadama ja töö lõpp* (KV 74, Karula khk ja vald).

2.2 Linakasvatus ja -töötlemine. Alates 19. sajandi viimastest aastakümnetest oli linakasvatuse tähtsus taludes suur. Linamüügist saadav tulu võis olla talu peamiseks sissetuelkuallikaks. Hea saagi korral võis saadud rahast tasuta talul lasuvad rendi- või ostuvõlad ja maksta teenijatele palka. Raha jäi ülegi, sest töödeldud lina eest maksti head hinda. Lina tähtsus püsis suurena I maailmasõjani. I maailmasõja ja Vabadussõja ajal oli linakasvatuses mõõn, sest vabrikud tootsid sõjamaterjale ja mobilisatsiooni tõttu valitses tööjõupuudus nii taludes kui vabrikutes. Eesti Vabariigi ajal lina tähtsus taastus ja püsis kuni 1930. aastateni, mil arenenud karjakasvatus linakasvatuse kui suhteliselt raske töö kõrvale tõrjus. Sel perioodil ei käinud taludes enam ka Petseri setusid, kes olid varem odava hinna eest käsitsi linu rabanud. II maailmasõja ajal oli linakasvatuses pea täielik seisak. Kolhooside algusaastail püüti seda taastada, aga tööjõu nappuse, ebakvaliteetsete linakitkumismasinade ja halva töökorralduse tõttu jäi edu tulemata.

40 riia vakamaa (16 ha, 1 riia vakamaa oli umbes 0,37 ha) suuruse külvipinnaga talus oli lina all keskmiselt 4-5 vakamaad, suurtes taludes kuni 15-20 vakamaad, olenevalt sobivast pinnasest, tööjõust ja päeviliste (kitkujad, rabajad) palkamise võimalustest.

Linaseemet kasutati omaks tarbeks üsna vähe, ülejäänud müüdi ülesostjale. Linakiud müüdi linakaupmeestele. Linakiu hind tsaariajal oli 2-3 rbl. pund (1 pund oli 20 naela ehk umbes 8 kg), Eesti Vabariigi ajal 10-15 krooni ja väga hea lina eest 20 krooni pund. Kodu tarbeks valiti valgem, pehmem, läikivam kiud. Vahel anti teenijatüdrukule palgalisaks 2-3 punda. Mõnes talus eraldati vakamaa suurune osa põldu perepojale, mida see ise haris, töötles ja tulu sai endale. Kokkuleppel sulastega eraldati neile tavaliselt ½ vakamaad lina jaoks.

Linaseemnekeedist *mitti* lisati vasikate joogisse kaks korda päevas ½ toopi korraga. Mitt andis vasikale ilusa läike ja see tõstis looma müügihinda.

Külvikord. Lina külvati peamiselt eelmise aasta ristiku- või odrapõllule, sest need põllud olid väljakurnamata ja suhteliselt umbrohuvabad. Lina järel oli külvikorras kaer või segavili. Külvikorrad olid tavaliselt järgmised: kesa, rukis, ristik, lina, oder, kaer, segavili. Lina kordus samal põllul 5-6 aasta järel. Linapõldudena eelistati tasaseid, kerge lõuna- või läänekallakuga põlde. Kütisemaale lina ei külvatud.

Linapõllu harimine. Sobivaks mullaks peeti savikat liivmulda. Liiga rammusal maal lina lamandus. Liiga kerge liivamaa või raske savimuld ei sobinud samuti, sest seal niiskus ei säilinud ning enne taimede tärkamist võis tekkida mullakoork. Linapõld künti üles sügisel, kevadel korduskündi ei tehtud. Künnisügavus oli kuus tolli. Kevadel äestati põldu kolm või neli korda.

Väetamine. Harilikult lina ei väetatud, sest see võis põhjustada lamandumist. Kui taimedel olid maakirbud, külvati puutuhka ja sel juhul oli tuhk ka väetiseks.

Külv ja seeme. Linaseeme pidi olema läikiv ja raske ning vakk pidi kaaluma 3,5 puuda (1 puud oli umbes 16 kg). Seemnekupraid sõtkuti kõigepealt rehes rulliga, siis tuulati sarjaga ja lõpuks ka peenema sõelaga. Idandamiseks pandi linaseeme kahe mätta vahele, toatemperatuuril pidi hea seeme idanema minema 3-5 päevaga. Rõuge kihelkonnas prooviti tera idanemisvõime kuuma lauanoa teral – idanemisvõimeline

seeme kargas noalt ära. Ühele vakamaale külvati 2,5-3 puuda seemet. Külvati mai teisel poolel või juuni alguses sõltuvalt ilmadest. Kuna lina vajab sooja, pidi muld olema külvamise ajal parajalt soe. Külvati noore kuu hommikul või vana kuu õhtul. Lina ei külvatud *kahele päevale ega kuule* (st siis, kui mõlemad on näha). *Noorkuu tõuseb õhtul, seepärast külvatakse hommikul, vanakuu tõuseb hommikul – külvatakse õhtul* (KV 394 Rõuge khk, Haanja vald). Linakülvajaks oli alati mees.

Külvati käsitsi õhtupoolikul või varahommikul, vilu ilmaga ka keskpäeval; ühesuunaliselt ja pärituult. Vihmaga ja märjale põllule ei külvatud. Külvates kasutati pikka takuriidest *kaelpõlle*, kust oli hea peoga linaseemet võtta. Külvipõlle alumine osa oli laiem, rinnaosa kitsam. Põll ulatus keskriinast põlvini, rippus ülaäärele kinnitatud paelaga kaelas ja seoti keskelt paelaga ümber keha.

Linakülvimasinad tulid kasutusele kolhooside algaastail. Lina ei külvatud liigatihedalt, et see ei kasvaks peenike ja kiud ei tuleks nigel. Seeme pöörati mulda hariliku äkkega. Linapõldu ei rullitud.

Kombed. Esimese linakülvi puhul visati külvajale kodus vett kaela, siis pidi lina hästi kasvama.

Linapõllu eest hoolitsemine. Lina koristamisel ehk *kakkumisel* olid suurimaks tüliks ohakad. Ohakatesse kasvanud põllu kakkumine oli puhta põlluga võrreldes tunduvalt kallim ja ega sellist põldu tahetudki meelsasti kakkuda võtta. Samuti varjas ohakas linataimi. Seepärast puhastati linapõld ohakatest, kui linataimed olid 3-4 cm kõrgused. Ohakate kitkumine oli põhiliselt laste töö, sest nad olid täiskasvanutest kergemad, tallasid vähem taimi ja talusid ka küürutamist paremini. Kitkuti nii käsitsi kui *ohakanoa* abil. Võimaluse korral eelistati noaga töötamist vältida, sest torkimine kahjustas ka linataimi. Tiheda külviga põldudel kasutati ohakanuga. Ohakanuge telliti külaseppadelt, või valmistati vanast vikatist või saelehest. Umbes 10-12 cm pikkused ja 2,5-3 cm laiused noad kinnitati varre otsa, millele piki puitu oli vastav pilu lõigatud.

Põuaaegadel võisid linapõlde kahjustada linakirbud, keda tõrjuti puutihaga. Kui põldu õigel ajal ei koristatud, võis taimi tabada linarooste. Lina vananes, pruunistus ja niisked ilmad tõid rooste. Lina kasvamist ja valmimist jälgis peremees.

Lina koristamine. Lina sai küpseks juuli lõpul või augusti alguses. Kasvuajaks arvestati 6-7 nädalat. Linakitkumine algas peale rukkilõikust ning seda peeti raskeks ja kurnavaks tööks.

Lina kitkumine algas siis, kui seemnekuprad olid ilusad kuldpruunid, kuid linavars oli veel toores ja varrelehed hakkasid kolletuma, sest siis saadi parim kiud. Lamandunud lina koristati varem, sest see võis mädanema minna, ka ei saadud sellelt seemet. Kvaliteetse seemne saamiseks lasti ühe põlluosa linal hästi valmida. Sealse lina oli kiud küll karedam ja halvem, aga seeme oli hea. Suured linapõllud külvati mitmes järgus, et kitkuma ei peaks kõike korraga. Kui talus oli palju tööjõudu, saadi koristamisega ise hakkama. Kui tööjõudu oli vähe, korraldati talgud või palgati päevilisi. Palju kasutati ka saunikute ja popside tööjõudu. Neile anti päeva eest puud rukkijahu või kolm rubla vakamaa pealt.

Põllule mindi varahommikul. Enne töölehakkamist löödi taimedelt tokiga kaste maha. Talgute puhul pandi keset põldu kõrge teiba otsa linapeo, mis oli talguliste kokkutuleku leppemärgiks. Talgutele kutsuti tavaliselt palju noori, et oleks lõbusam. Mängiti pilli, joodi vabrikuõlut, mis tsaariajal maksis seitse kopikat pudel. Õhtul lauldi, tantsiti, tehti ring- ja pandimänge, joodi õlut, mitte aga viina. Talgusöögiks oli värskelambaliha-kapsasupp.

Lina kitkumisel koguti linavarred parema käega vasakule käsivarrele *peoks* ja seoti linavartega. Kumarduti maha, sirutati vasak käsi ette, peopesa ülespoole. Parema käega tõmmati lina pöidla ja nimetissõrme vahele. Parema käega pigistati taimed kõvasti vasakusse kätte ja tõmmati maast välja. Siis lasti linavarred langeda vasakule käevarrele (pöidlalt ülespoole) ja koguti uuesti linad pöidla ja sõrmede vahele. Korrati, kuni linapeo oli küllalt suur. Siis võeti mitu linataime köitmiseks. Vasakul põlvel seoti linapeo kinni. Sidumisel asetati sideme ladvad ümber linapeo (ladvad on vasakul pool), keerati tüvedega kaks korda ümber latvade ja torgati köitme vahele paremalt vasakule.

Juhul, kui lina raatsimine toimus hiljem, pandi köidetud linapeod püsti (linapeo läbimõõt oli umbes 12-13 cm), kukrad ülespidi 20-30 kaupa hunnikusse ehk hakki. Kui koristatud lina kohe pärast kitkumist raatsimiseks koju veeti, siis visati linapeod lihtsalt hunnikusse maha.

Linakitkumise masinad ilmusid kolhooside algaastail, aga neid ei saanud eriti hästi kasutada, sest masin kitkus linasid koos umbrohuga.

Linavarred veeti võimalikult ruttu vette, et nad kuumaks ei läheks ja ära ei kuivaks (kiu väärtus vähenes).

Kitkutud linad kupardati ehk *soeti* linaharjaga, millel oli 12-15 pikka piid ehk *väätsed*. Kupardamine oli meeste töö. Hea kupardaja töötas päeva jooksul läbi 2-3 koormat linu.

Linakuprad kuivatati rõugus või *sarras*. Sard valmistati harkidest ja roovikutest. Hargiks kasutati okaspuuteivast, millesse oli iga jala tagant auk puuritud, auku löödi 40 cm pikkune pulk, pulkadele asetati peenemad roovikud. Sarra alla pandi kiht õlgi, et kuprad ei lamaks otse vastu maad.

Kuivanud kuprad viidi rehte partele kuivama. Linaseemned sõtkuti kupardest välja rulli abil, *hopen lasti trulliga pääle* (EA 87, Karula vald). Linaseeme, mis külviks läks, hoiti aidas kirstus. Müügiks minev seeme pandi kottidesse.

Lina leotamine. Lina leotati *linaleos* ehk *hauas*, järvedes või ojades, vahel ka jõgedes. Nn linaligu oli rööpküliku kujuline ja 5-6 jalga (1 jalg oli umbes 30 cm) sügav madalamasse paika kaevatud auk. Tavaliselt valiti linaleo auguks koht, kus vesi aastaringelt püsis. Augu suurus olenes talus kasvatatava lina hulgast, sest likku pidi mahtuma vähemalt 4-5 koormat linavarsi (koormas oli 400-500 linapeod). *Lina matust ai kinni vahel hommukuni* (EA 87, Karula vald). Leost olenes suuresti lina väärtus. Augu pinnas ei tohtinud olla lubjarikas, karedas vees jäi ka linakiud karedaks, mitte pehmeks ja läikivaks. Et leovesi oleks hästi pehme, viidi sügisel linalikku koorem-paar hobusesõnnikut (samal otstarbel on linaleoaukudesse ja järvedese kallatud veel puutuhka, virtsa, rukkijahu ja lambiõli). Leotamine kestis olenevalt vee soojusest 4-14 päeva. Jämedat ja kõrget lina leotati lühemat aega kui tihedat ja peenikest.

Linavarte *vaotiseks* kasutati lehtpuuhagu (*roovikud*), ka kadakaid, puupakke, planke, kive ja vett täis tõrsi. Valvati, et varred oleks pidevalt veega kaetud. Vajadusel suurendati vaotist. Linapeod kallati koormaga linalikku ning pealmised seati nii, et nad oleksid vaotise-pakkude all korralikult risti. Linaleoauke puhastati kesksuvel.

Et Karulas on palju järvi, leotati lina ka järvedes. Järvevesi oli sügisel kaua soe ja seetõttu oli juhuseid, kus lina võis leost välja võtta juba 4-5 päeva pärast.

Samuti leotati lina ojades ja jõgedes. Selleks ehitati piisava laiuselga paigas tõke, et vool lina minema ei viiks. Tõke tehti püsti löödud teivastest, mille najale laoti

mättad. Kui oja laius lubas, siis linakoorem kummutati, kui mitte, tuli peod osakaupa ojja loopida. Vaotiseks kasutati sama materjali, mis aukudeski.

Jões leotamiseks valiti vaiksema vooluga jõekäär ja voolule löödi teibad ette, et vesi lina minema ei viiks.

Kui lina oli palju ja kõik olemasolevad veekogud ära kasutatud, laotati seda ka madalamatele heinamaadele laiali, kus udu ja kaste kauem püsis. Kõige rohkem kasutati siiski linaleoauke ja järvi. Järveleotust peeti kõige paremaks, sest järvevesi oli pehme ja soe ja lina sai kiiresti välja võtta.

Lina võeti leost välja siis, kui vars parasjagu murdus ja kiud eraldus luu küljest terves ulatuses. Seda prooviti näiteks linavart ümber sõrme keerates – kui luu tuli kiu küljest kergesti lahti, olid lina piisavalt ligunenud. Kui linavars ei murdunud, vaid paindus, tuli leotamist jätkata.

Väljaveetud linapeod laotati mõnele kõrrepõllule laiali. Rukkikõrt peeti paremaks, sest kõrrekõrguse tõttu kuivasid lina seal paremini ja seda oli ka lihtsam kokku riisuda. Riisumiseks kasutati nelja või viie 20 cm pikkuse pulgaga hõredat reha. Kui lina ei saadud kohe *kuppu* keerata ja ära vedada, kuivatati seda poole meetri kõrguse horisontaallati najal, asetades nad kahele poole latti püsti.

Lina väljavõtmisel tuli vaotiseks kasutatud materjal (v a hagu) kaldale tuua. Linapeod loobiti kaldale ja viimased peod püüti sõnnikukonksu või pootshaagiga välja. Kõige lihtsam oli välja võtta leoaugust, millel olid ümberringi kaldad ja hea juurdepääs, jões ja järves tuli tihtipeale riided seljast võtta, et lina välja loopida. Sellepärast viidi esimesed linapeod võimaluse korral järve, kus vesi oli veel soe, ja viimased viidi aukudesse. Siiski käis lina leost väljaloopimise juurde tihti külmetushaigus.

Lina kuivatamine peale leotust. Lina laotati kuivama kõrrepõllule või söödile. Nii sai lina rohkem päikest, pleekis ja kuivas kiiremini. Teisalt on väidetud ka, et *kõrrepõld aas kõrsi sisse. Ristikupõld om kõge sobivam* (EA 87, Karula vald). Lina kokkuriisumine oli tavaliselt naiste töö. Lina hoiti kõrrel, kuni ta *küüru tõmbas*, st linakiud pealmisest kestast eraldus. Tavaliselt seisid linavarred laialilaotatult kuu aega. Siis kanti linavarred *üsatävve viisi kokku kuppu ja seoti kõovitsaga kinni, et es vassu* (EA 87, Karula vald, Väike-Apja talu). Linavarred köideti kubudesse ehk *kuppu* pika rukkipoõhuga, paju- või kasevitsaga. Kubusse pandi 10-15 peod ja viidi need kuni *jahvemiseni* rehealuse hõreda lae ehk *põhti* peale.

Linavarte töötlemine. Töötlemisega alustati hilissügisel pärast teiste välistööde lõppu. Kõigepealt toodi linad rehte parte peale kuivama. Seejärel muriti linavarred hobustega ringiaetavate *labadega linajahvamise masinaga*. 19. ja 20. sajandi vahetuseni kasutati linaluude murdmiseks *kolgitsat* ehk lõugutit. Kolgitsaga töötati üksi või kahekesi. Viimasel juhul pani üks töötaja linavarsi risti kolgitsa vahele ja keeras neid, teine peksis kolgitsa pealmise osaga üles-alla. 19. ja 20. sajandi vahetuse paiku võeti linajahvatamisel kasutusele hobu-, auru- ja veejõul töötavad sildmasinad. Sildmasinaid valmistasid külameistrid. Linajahvatamine oli meeste töö.

Järgmine töö oli linaropsimine ehk *rabamine*. Rabati põlvedel või rabajaga, jalaga sõtkutava vurriga ja linarabamise masinaga. Masinaid tegid külameistrid, kuid vahel ka ettevõtlikumad talumehed. Masin koosnes ümmargusest rattast, mille küljes oli mitu rabajat. Ratast aeti ringi jalaga või hobusega. Käsitsi rabades asetati peotäis lina vastu pinginurka ja löödi ropsimõõga *rabajaga* pihta. Rabamise eesmärk oli lahtimurtud linaluud enam-vähem kiu küljest lahti lüüa. Rabatud lina seoti kahe linaköidisega *pundadeks* (20 naela ehk u. 8 kg), siluti märja käega pealt siledaks ja hoiti kuni müügini aidas või keldris, kus lina nii väga ära ei kuivanud. Sellisel kujul läks lina müügiks.

Lina sugemine oli naiste töö. *Linaharja* ühel poolel oli hõredamad, teisel tihedamad teraspiid. Kõigepealt soeti hõredama otsaga. Sellega saadi jämedad ja sassis takud – *otsikesed* ehk *otsmise pakla*. Tihedama poolega sugedes tulid paremad takud – *laatsikesed* ehk *laasikpakla*. Soetud linad keerati *kursti*. Kurstid seoti nööri kinni ja riputati aita naela otsa. Seal seisid linad kuni ketramiseni. Otsikeste lõngast kooti viljakotte ja külvipõllesid, laatsikeste lõngast voodilinu, köögirätikuid, põllesid jms.

III Traditsiooniline loomakasvatus

3.1 Kariloomad

Keskmisses talus peeti 19. sajandi teisel poolel 10-12 lammast, suvel 30-35 lammast talledega, 4-5 kitse, paar sikku. Sigu oli talu peale 2-3, kanu 8-10, parte ja hanesid 4-5.

Lambad. Kuni 19. sajandi viimase veerandini peeti põhiliselt maatõugu lambaid, kes leppisid lihtsamate elamistingimustega, kuid kelle villa kvaliteet oli madal ja saak väike. Maatõugu lambad olid lühikese jämeda villaga ning lühikese sabaga. 19. sajandi lõpul, talude päriseksostu ajal, muretseti peamiselt mõisatest nn saksamaa lambaid, kes olid elutingimuste suhtes nõudlikumad, kuid kvaliteetsema villaga ja suurema villaanniga. *Kirjusid lambaid peeti iseäranis heaks edenemise märgiks* (EA 10, Rõuge khk).

Kitsed. 19. sajandi teise pooleni peeti kitsi üsna laialdaselt. Lauritsapäeval tapeti sikud ära, et nad haisema ei hakkaks.

Veohärjad kadusid Karulast ja naaberkihelkondadest 19. sajandi teisel poolel. Neid toideti ja hoiti sarnaselt muu karjaga. Tööle hakati kahe-aastaste härgadega, noor härg õpetati välja vana kõrval. Nimi anti härjale täisealiseks saamisel vastavalt tema värvile ja väljanägemisele. Härgade toitmine oli üldjuhul meeste amet, olid karjakoplid, kuhu härgi sööma viidi. Veo- ja künnitööde ajaks seoti härjale otsaette sarvede külge sirge puu ehk ike. Härgi juhtides kõnniti härja taga. Ühe härjapaariga töötas üks mees. Enamasti juhitati härgi pika kepi või ka roosaga – viimane oli pika varre otsa kinnitatud pikk sõlmeline köis. Kurjade pullide ja härgade puhul kasutati härjasilmalauda. Üle paari talus tavaliselt härgi polnud; mõnikord peeti ainult ühte härga. Talvel kasutati härgi ka veoloomadena ja selleks nad rautati – iga sõra külge kinnitati naeltega väike kahe haagiga raud. Haagid olid vajalikud selleks, et loomad jää peal ei libiseks. Härgi peeti umbes 10-aastaseni.

Nuumhärgi mäletatakse olevat olnud ainult mõisates, kuid söömiseks tapeti härgi ka taludes.

Lehmad. Talvel lehmad harilikult piima ei andnud. Lehmad tulid lüpsma märtsis. Healt lehmalt võis saada üle 2000 toobi (1 riia toop oli umbes 1,3 liitrit) piima aastas, kehvemalt 1500 toopi. Mõni nädal enne poegimist anti lehmale haput jahujooki, mis pidi piimaandi suurendama, pärast poegimist anti paremat toitu piimaanni suurendamiseks. Ainult mõisates lasti vasikatel 6 nädalat jooksul emapiima imeda.

Hobused kohitseti 3-aastaselt, enne kui nendega tööle hakati. Usuti, et varasema kohitsemise korral jääb hobuse kasv kängu. Hobust rautati talveks, kevadel võeti rauad ära. Jääl käimiseks olid ka hobuseraudade all teravad haagid raudadel all.

3.2 Kariloomade hooldamine

Karjatamine. *Karjamaaks olid suured sood, metsad ja võsad, kuhu terve küla kari kokku käis* (EA 10, Rõuge khk). Aedu karjamaade ümber tavaliselt polnud. Mõnikord ehitati siiski viljapõllu metsäärsele küljele aed.

19. sajandi teisel poolel aeti varem küla ühiskasutuses olnud karjamaad krunti ja igal talu hakkas loomi karjatama oma karjamaal. Veised ja lambad olid ühel karjamaal, sigu hoiti eraldi. Karjamaadel aedu ümber ei olnud, küll aga olid karjateede ääres aiad. Krunti aetud talukarjamaad olid sageli metsas. Loomadel olid siis kellad kaelas. Eesti Vabariigi ajal kurdeti Urvastes, et karjamaa on nigel, sest rohtu on vähe. Seepärast lasti loomi salaja lähedastesse riigimetsadesse sööma. Ühe jutustaja andmetel olid loomad kevaditi rohkem *söödil* ehk *kesal*, hiljem karjamaal. Sügisel olid loomad ristikheina *ädalal*. Septembris aeti loomad *kõrrele*. Loomad olid karjamaal ja nurmel *vallali*. Nende ketitamine ristikheina- või nisupõllul sai alguse 1920. aastatel.

Igal talul oli karjane, kelleks olid omad lapsed või palgalised karjused – enamasti popsi- või linnalapsed. Suuremates taludes olid eraldi *looma-* ja *seakarjane*. Tihti oli aga ainult *loomakarjane*, kes pidi lõunavaheajal sigadega kesal olema.

7-aastaselt hakkasid lapsed käima seakarjas, 9-10-aastaselt loomakarjas. Ühe jutustaja mälestuste kohaselt ulatusid 3-4 talu karjamaa piirid kokku; karjased olid ikka koos. Karjas mängiti ja vahel tehti ka pahandust – näiteks võidi seal lehttubakaga *piipu kiskuda*.

Hobuseid karjatati enne jüripäeva (23. apr.) niidul ja hiljem karjamaal. Suvel peeti hobuseid väljas ka öösiti. *Hobuste kaitsmiseks oli õitsivaht, vanem mees, kes sai palka – mõõt rukist ja mõõt otra hobuse pealt ja ajas hommikul karjused üles, kes*

hobuseid metsa töid (EA 10, Rõuge khk). Kui hobuseid öösel väljas olid, pandi nad kammitsasse. Urvastes tehti hobustele peakammits, et nad üle aia ei hüppaks. Peakammits tähendas, et pea külge seotud nõör kinnitatakse esijala külge. Vahel harva pandi peakammitsasse ka lehma. Tunti ka külgakammitsat – siis seoti looma ühe poole esimene ja tagumine jalg omavahel kokku. Vahel pandi loomadele kaela piklik puukolk, mis vastu põlvi pekstes liikumist takistas.

Sugumine sündis karjas, sest külahobused käisid kokku, seal leidus mõlemst soost hobuseid (EA 10, Rõuge khk, lk. 792). Hobuseid ujutati juhuslikult, kuid nende suid puhastati tihti. Seda tegid *suuseadjateks* nimetatud vanemad mehed, kes mööda maad ringi käisid.

Lambad ja kitsed lasti kevadel välja nii, nagu ilm lubas, **lehmad** aga alles jüripäeval. Lehmakarjaseks oli igal suuremal külal vanem mees või naine, kellele saadeti lapsi appi. Õhtuks koguti loomad kodu juurde. Varavalges ajas sealt karjane sarve ehk pasuna abil loomad edasi. Päeval pidi iga talu ise oma loomad lüpsma. Karjusel oli kaasas pasun (*piibar*), pikk piits ja kaelas kott. Mihkclipäeval maksti karjastele vastavalt hoitud lehmade arvule natuuras tasu.

Suvel olid lehmad öösel lauda lähedal taraga piiratud *tahraias*. Järgmisel aastal võeti kasutusele uus *tahraid* ja vanasse istutati kapsad või kanep.

Loomade söötmine. Suvel anti lehmadele lõunal ja õhtul kodus *süüimä*. Selleks korjati nõgeseid, heina ja lehti, kallati neile kuum vesi ja hautati pisut; võidi lisada ka jahu ja soola. *Süüimä* ei hapendatud. Talvel anti lehmadele kuumas vees leotatud aganaid. Anti ka põhku, kuid lehti talveks ei kuivatatud. Kui ristikheina jätkus, anti seda loomadele ka talvel.

Talvel oli laudas hommikul esimeseks tööks sõnniku äravõtmine ja uue põhu allapanek. Kui põhku oli vähe, pandi ka kuuseoksi alla. Lehmad puhastati ja lüpsiti. Jõusööta oli vähe, seda said vaid lüpsilehmad. Kõigile loomadele pandi ette juurvilja. Seejärel anti lüpsilehmadele ristikut ja teistele niiduheina ning lõpuks kõigile *õlõrõiva* täis aganaid ja põhku.

Suviti hobuseid kodus ei söödetud, kuid talvel toideti neid kuni viis korda päevas. Hobuste heinu hoiti tallilakas, kust nad vajadusel luugist alla lasti. Tallis seisis ka 50-ämbrine tünn, kuhu tehti *rokaks* nimetatud jahujooki. Märtsis – enne põllutööde algust – hakati hobustele kaera andma. Ka talvise oli metsavedamise ajal toideti neid kaks korda päevas kaertega.

Sigadele anti linaseemneaganaid, kartuliputru ja jahu. Vanemate sigade toidule võidi lisada hobusesõnnikut.

Poegimine, tapmine. Lehmade poegimise ajal laudas ei valvatud. Ainult noori mullikaid abistati. Lambad toodi tuppa poegima.

Loomatapp toimus lauda ees karjaaias, kus oli kuur vajalike asjadega, nagu redelid, karvavõtuküna, lambanülgimise pukk jm.

Hobused poegisid märtsis-aprillis. Põllutööde alguseks võõrutati varss emast, et hobust vabaks saada. Hobuseid ei lastud väga vanaks saada, vaid müüdi popsile või lasti maha. Tapetud hobune nüliti, korjus maeti ja nahko pargiti kodusel teel.

Veiseid nimetati lehmaks, õhvaks, pulliks ja vasikaks. Enne 1920. aastaid peeti punast, punase-valgekirjut ja maatõugu nudipeaga karja.

Laudad. 19. sajandil ehitati lehmadele palkidest laut, mille igas nurgas oli lehmasõim, aknaid polnud. Uuemad laudad ehitati sajandivahetusel kivist, akende ja vundamendiga. Lehmi peeti seal keset lauta keti otsas. Sõnnik oli terve talve laudas, kevadeks oli looma selg *tala küljes*. Sõnnikut veeti kevadel – väiksem osa kartulimaale, suurem jagu kesale.

Alates 1920. aastatest ehitati suuri ja hästi planeeritud lautu. Kui vanemal ajal eelistati sõnnikulautu nende parema soojapidavuse ja sõnniku kõrgema kvaliteedi pärast, siis Eesti Vabariigi ajal ehitati ka nn puhtaid lautu. Ühe katuse alla võidi ehitada nii tall, looma- ja sealaut ning kodulindude “maja” kui ka näiteks karjakööki ja loomasöödakelder. Urvastest pärineva laudakirjelduse kohaselt oli karjaköögi seina müüritud suur 15-ämbrine pada, milles loomadele sööki keedeti. Karjaköögi pliidi soemüür soojendas tsemendist põrandaga *puhast* sealauta, mis oli eriti oluline siis, kui emised poegisid. Samas hoones asunud loomalaut oli sõnnikulaut. Köögi otsas oli kelder loomade juurvilja jaoks. Keldriukse kõrvalt viis trepp sealauda peale “kanamajja” ja hobusetalli peale, kus hoiti hobuste heinu, mida sai luugi kaudu talli ajada. Allapanuks kasutati rukkipõhku, turvast, mõnel pool ka sammalt, raiutud kuuskhagu ja linaluid. *Allapanuks kasutati sügisel kõikvõimalik puulehe, kõik tarnalombid niideti, kuivatati talveks* (KV 802, Urvaste khk).

Vaesemates taludes aga peeti hobuseid veel Eesti Vabariigi algaastailgi talvel rehe, suvel varju all.

IV Käsitöö

4.1 Sepad

Kodusepikoda. Osavamad talumehed tegid lihtsamaid sepatöid ise. *Sannakuan* (sauna esikus) oli mõnel sisse seatud väike sepikoda. Mõnel oli töötoas raudteerelsi ots alasiks, kruustangid ja hõövelpink, mõned poldi tegemise vahendid ja vasarad. Raud aeti kuumaks pliidi all. Vahel lõigati vanale kruvile või poldile keermed peale, teinekord rautati hobust, kui raud oli olemas ja sepp kaugel.

Sepp. Seppasid, kelle küla või vald ühiselt oleks palganud, Karula kandis ei olnud. Karula, Kaagjärve, Igaste mõisas ja Rebase karjamõisas olid **mõisasepad**. Tavaliselt palgati väljaõppinud sepp mõisa aastase lepinguga. Palk oli 30 vakka vilja. Leping nägi ette, et sepp ei tohi väljapoole mõisat töötada. Tööks vajalik materjal anti mõisast ja kui sepp oskas mõisatöö vähema materjalikuluga teha, sai ta ülejäägist teha talumeestele väiksemaid töid. Aiamaad oli mõisasepal 1/3 riia vakamaad (0,13 ha), mida ta mõisa hobusega ise haris. Lehmapidamiseks polnud mõisasepal vajadust, sest mõis andis talle päevas kaks toopi täispiima ja kolm toopi lõssi. Küll aga pidas mõisasepp siga ja vahel ka paari lammast. Mõisate jagamisel 1920. aastatel jäi sepikoda tavaliselt sepale, lisakseraldati talle ka väike käsitöölise krunt (2-3 ha).

Iseseisvad **külasepad** tegid tööd tellimise peale – sepistasid uusi asju ja parandasid vanu. Enne I maailmasõda asus sepa elumaja koos sepikojaga mõne teeäärse talu ääremaal. Tal oli kasutada 1/2-1 riia vakamaa (0,2-0,4 ha) aiamaad, lehm, siga ja nii palju lambaid, kui võimalik karja lasta. Lehma ja lammaste karjatamine oli kokku lepitud mõne peremehega, tavaliselt sellega, kelle maadel sepp elas. Karula vallas oli sel perioodil koos mõisa sepaga 7 seppa. Iseseisva sepa tööpiirkond oli 20-30 talu. Kes töötab paremini ja odavamalt, sellel oli tellijaidki rohkem. Kuigi iga sepp tegi kõiki sepatöid, õnnestus mõnel mõni kindel töö paremini kui teisel ja vastavalt sellele võis välja kujuneda teatav spetsialiseerumine. Näiteks meenutatakse, et Tarupedaja talu sepp Karla tegi häid kirveid, Heeroni talu sepp Peeter Tuhkre rautas eriti hästi vankreid (KV 100, Karula vald).

Ametit õpiti vanema sepa juures. Õpilast nimetati sepasselliks. Kui sepal oli poegi, sai mõnest neist ameti jätkaja. 1912.-1913.aastal, kui Karula mõisa “lossi” ehitati, oli tollasel mõisasepal Kornelil 5 selli, sest mõisal oli palju sepatööd. Selli õpiaeg kestis 2-4 aastat *nii kuidas kellegi pää võttis* (KV 100, Karula vald). Esimesel

aastal tõmbas sellipoiss lõõtsa ja lõi suure haamriga peale, teisel aastal anti talle teha väiksemaid töid ja kolmandal aastal pidi ta ise kõike oskama. Mõisasepa juures õppides oli sell sepa juures korteris ning mõis andis ka õpipoisi jaoks vilja ja piima. Iseseisva sepa juures õppiv sell elas oma kodus. Sõltuvalt lepingust andis sepp talle lõunasöögi või mitte. Üldjuhul töötas sell väljaõppe eest palgata, kuid tublile sellile võis sepp viimasel aastal maksta 10-15 rubla aastas.

Tööl kandsid sepad vanu riideid ja mütsi, puukingi ning nahast või presendist põlle, et sädemed riideid ei põletaks. Koos tunnipikkuse lõunapausiga kestis mõisasepa tööpäev hommikul kella kuuest õhtul kella kaheksani. Iseseisva sepa tööpäev sõltus tellijate arvust, kiiremal tööajal polnud aega ka lõunat pidada.

Seppa hüüti talu- või külanime järgi, vahel ka eesnime järgi.

Söed ja väiksema töö materjali sai sepa käest. Vanemal ajal, kui kivisütt ei kasutatud, põletati sepistamise jaoks puusütt. Selleks kaevati auk maasse, pandi augu põhja asetatud kasepuud ja laoti siis auk puud täis. Varsti kaeti põlevad puud mulla või mätastega, et õhu juurdepääsu takistada. Mulla all miilasiid puud kuni järgmise hommikuni, siis võeti söe auk lahti ja söed välja. Uuemal ajal tõi sepp kivisöe ja raua linnast. I maailmasõja ajal, kui kivisütt nappis, võttis tellija puusöe ise kaasa.

Sepa sissetulek oli muutlik. Tavaliselt teenis ta talusulastest rohkem, kuid näiteks rätsepast halvemini. Tasuvamad tööd olid vankri ja ree rautamine (vastavalt 20-30 rbl ja 10-15 rbl). Kõige vähem maksti hobuse rautamise eest. Hobuseraua sepanaelttega allalöömine maksis 5 kopikat jala pealt. Oma töö eest tasu küsides arvestas sepp nii ajakulu, töö keerukust kui ka materjali, kui see oli sepa poolt.

Viljapeksu ajal oli mõisasepp masinistiks – nii katlakütjaks kui masina juhiks – ning õpetas seda kunsti oma sellidele. Küllalt sageli oli masina omaniku või ühistuga sõlmitud lepingu alusel masinistiks ka iseseisev sepp. Enne jõulupühi käis sepp ümbruskonnas sigu tapmas, sest sepal olid head seatapupussid. Mõni sepp tegi isegi tisleritööd, näiteks tegi Tarupedaja talu sepp Karla ümbruskonna naistele kangastelgi, kappe ja muudki. Puutööd oli ta õppinud oma isalt.

Mõistliku jutuga sepalt küsiti vahel ka nõu ja tema arvamustega arvestati. Peretütred tahtsid sepa naiseks saada ja väimehenagi oli sepp teretunud. Usuti, et kuigi sepp ise on tööpäeviti must ja tahmane, on sepa naise elu üsna kerge ja puhas.

Seppasid oli igasuguseid, pillajaid ja ihnureid. Sepp Jaan Treumuth oli suur viinamees, aga seejuures väga tubli aurumasinist. Kord pekstud Lüllemäe kõrtsist üle kilomeetri eemal asuvas Visseri talus vilja. Jaan pannud masina käima ja läinud

kõrtsi. Aeg-ajalt tulnud kõrtsist välja kuulama, kuidas masin töötab. Kord jäänud ta kuulutama, öelnud: “Kurat, minu pull mõirgab võltsi!” ja pannud siis allamäge jooksu. Masinal oligi midagi viga (KV 100, Karula vald).

Kui oli suurem tellimustöö ja sepalisel leivakott kaasas, jagati selle sisu lõuna ajal sepaga. Vahel oli sepalise leivakotis toorest liha ja tangu või herneid, siis valmistas sepa naine kõigile ühise lõunasöögi. Sepaline oli vajadusel ka sepa abiline, tõmbas lõõtsa ja lõi suure haamriga sinna, kuhu sepp oma väikese käsivasaraga ette lõi. Muidugi abistasid ka sellid.

Kergemate tööde puhul läks talust sepale appi mõni vanem, raskemate tööde korral nooremad mehed. Kui tegemist ootas suurem töö nagu ree või vankri rautamine, lepiti sepaga varem kindel aeg kokku, millal peab sepaline oma vankriga tulema. Sattus mitu sepalist üheaegselt tulema, oli eelisjärjekord sellel, kellel oli kokku lepitud ja suurem töö. Sügistelvel hobuste rautamise ajal oli sepa juures elav järjekord. Suuremate tööde ajal lasti vahel mõni väiksema tööga tulija vahele. Teekäija hobuse pidi sepp alati kohe ära rautama, et teeline saaks edasi minna. Sepalised puhusid ooteajal juttu, heitsid nalja ja rääkisid ka poliitikast, kuigi sellega oldi ettevaatlik. Vajadusel aidati vanu mehi ja poisikesi vasaraga pealelöömisel või hobuse jala hoidmisel. Kui mõni hobune ei tahtnud end rautada lasta, aitasid tugevamad mehed üheskoos looma tagajalga nõõri või rihmaga sepikoja seinaga rõnga külge tõmmata. Sügisõhtutel käidi sepa juures aega viitmas ja uudiseid kuulamas. Sepp, kes inimestega palju kokku puutus, teadis neid alati.

4.2 Vill

Järgnev pikem kirjeldus maatõugu lammaste pidamisest 19. sajandi viimasel veerandil ja 20. sajandi alguses pärineb Kreeta Kõõrilt Urvaste kihelkonnast (EA 117:161-195): *Vanasti polnud nii nagu nüüd, et igas talus polnudki lammast või oli ainult üks. Praegu on poed rõivaid täis, inimestel on raha käes, vajadusel minnakse linna ja tuuakse. Kes hakkab enam seda vaeva nägema, et looma pidada, teda sööta ja ta eest hoolitseda, et saada seda kraami, millest rõivaid tehakse, ja siis veel valmistamisega vaeva näha.*

Jutustaja nooruses 19. sajandi teisel poolel ei ostetud poest mingeid rõivaid, vaid kõik vajaminev tehti ise. Igal talul oli palju lambaid, kellest kuus kuni kümme tükki jäeti ületalve. Igal lambal olid pojad; ühe poja tõi lammas harva, tavaliselt sündis neid ikka kaks-kolm. Kui lambad kevadel välja lasti, oli terve nurm neid täis.

Jutustajal on olnud selliseidki lambaid, kes sünnitasid samal aastal kahed pojad. Üks lammas tõi ühe aasta jooksul ilmale koguni kuus poega.

Lammaste vill oli aga vanemal ajal halvem kui Eesti ajal. Vanasti, kui veel kitsi peeti, olevat sokud lambad ära *tsurkinud* ja lambavill olnud siis kui kitsekarv. Maatõugu lamba vill oli jämeda ja laia kiuga. Hiljem toodi mõisast taludesse saksamaa lambad, kuid vajasid paremat hooldust ning nende karjamaa pidi olema väga hea ja kuiv. Vana soise karjamaa heina süües jäänud saksamaa lammastel maks haigeks. Talvel vajasid nad jahu, kaeru ning palju juua. Samuti pidi nende hein olema peenike ja ilus ning õlgi polevat saksamaa lambad suhugi võtnud. Maatõugu lammastele tehti suvel ja talvel linaseemneaganatest toitu (*süümä*), millesse pandi peoga jahu või kartulikoori või mida parasjagu oli. Maatõugu lambaid oli palju kergem pidada.

Kreeta pügas lambaid neli korda aastas. Esimene kord oli märtsis; siis jõudis lammastele väljalaskmise ajaks küllalt uut villa selga kasvada, et neil metsas külm ei olnud. Teine *pügü* toimus juuni alguses, siis oli soe aeg ja lambad pesti enne pügamist ära. Kolmas *pügü* oli pärtlipäeva ja neljas mardipäeva paiku. Ka pärtlipäeva ajal pesti veel lambaid. Mardipäevane ja paastupügü tuli aga teha pesemata ja siis pesti villu, sest pesemata villast lõnga teha ei saa. Villad pesti vihma- või lumeveega puhtaks, pandi siis sarja ja sarjaga kas reheahju peale või välja *tuulõ ja päävä kätte* kuivama.

Mõnel pool pesti lambaid ka talvel. Siis lasti neil enne pügamist nädal aega kuivada. Eelistati siiski lamba, mitte püगतud villade pesemist, sest lamba seljas pestud vill on *lauhke*, lõigatult pestud vill aga *vanunud*.

Lambaid **pesti kuu vahepääväl** (kui kahanev kuu pole enam nähtav ja noorkuu pole veel ilmunud), siis on kõige pehmem vesi. Kui kuu vahepäev trehvas reedese päeva peale, *siss es mindä', siss mõssti lamba' iks neläbä vai riidi. Iispä ja kolmabä ka_s mõssta', tõsõbä, neläbä ja puulbä olliva lambamõssmise päävä'*. Kõige parem oli, kui kuu vahepäev oli neljapäev. Pesti võimaluse korral jões, ojas või tiigis; kui sellist läheduses polnud, siis pandi kaevuvesi suurde tünni seisma, et soojemaks läheks. Kaevuvesi polnud siiski nii hea, sest ei pesnud nii puhtaks kui oja- ja järvevesi ja villad jäid kollasemaks. Seljavillad läksid hästi puhtaks, kõhualuste ja jalgade villaga tuli rohkem vaeva näha.

Pesta tuli *hainatsõ kotussõ pääl*, sest kui pestud lammas end kuskile pikali viskas, oli märg vill kohe muda täis. Lambaid pesti lõunavaheajal, seejärel lasti nad

metsa ning õhtuks olid nad päris hästi ära kuivanud. Lambad pelgasid inimesi, neid tuli soola ja leivaga meelitada, sest muidu jooksid eemale. Pesemise ajaks tegid mehed metsa aia, kuhu pesemata lambad aeti. Pestud lambad jäid välja aia taha.

Kui naised lambaid pesid, oli igapäev ka üks vee pealeviskaja. Vahel tulid vanad mehed lambaid sulust kätte andma. Kõigepealt pesti lamba kõhualune. Ühe käega hoiti lammast *rinnduult* kinni, teise käega seebitati. Vee pealeviskaja tõi eemalt puhast vett. Kui kõhualune puhtaks sai, pesti puusapealsed ja jalad. Kõige lõpuks pesti selg, kael ja pea ja ka nägu. Pea ja näo pesemist lambad ei armastanud, kippusid sel ajal siplema ja siis läks neile vesi kergesti kõrva.

Puhtaks pestud lammas uhuti üle ja lasti siis minema, visates talle veel vett *perrsepääle* ja öeldes: *Punnd villu, paar' poiigõ!* Kui lambad olid pestud, pesid lambapesijad veel oma lambapesemise riided ka ära. Vaid nägu ei tohtinud (suud) pesta, sest kui mõni naine oleks kohe lambapesemise järel seda teinud, oleks talle habe kasvanud.

Enne lambapesemist tehti tugevamat toitu, sest töö oli raske ja tegija pidi kõvasti süüa saama.

Kui ilm püsis kuiv, hakati järgmisel päeval **pügama**; lammas oli selleks ajaks päeva ja öö kuivanud. Pügati lamba- ehk pügiraudadega, mille peremees hommikupoolikul, kui kari veel metsas oli, teravaks ihus. Lambaid pügati *pehhme aooga*, noore kuu teisel või kolmandal päeval¹, sest siis kasvas vill jälle ruttu pikaks.

Pügamise ajaks seoti lammaste jalad pehmete villaste köitega kinni. Selleks võeti mõni vana vöö või vana villase kanga *viir* või mistahes villane asi. Siis tehti valmis pügamise ase: vana õlekubu köidik võeti lahti ja kubu pandi pikuti lamba jaoks maha. Teine kubu pandi maha pügaja jaoks. Lambaniitja istekoht pidi maast kõrgem olema, et jalad ära ei väsiks ega sureks. Lambaasemele mõni riie või vana tekk. Pügamise ase tehti sinna, kus ruumi leidus, näiteks rehe alla või kõlgusesse. Lammast niideti lõunavaheajal; selle toiminguga ajaks anti loomale leivatükk ka nina ette. Lammas pandi asemele pikali, seoti ta jalad kinni ja pügaja istus kaksiratsa looma pea juurde. Niitmist alustati peast. Kui pea ja kael said püगतud, oli hullem möödas, sest lambad kippusid pea ja kaela niitmise ajal rabelema. Teise kirjelduse järgi oli lammas pügamise ajal pügaja jalgade peal, peaga tema poole.

---

¹ Teise teate järgi loeti pehmeks ajaks 3 päeva enne täiskuud (EA 13, Haanja vald).

Pügamisel hoiti lamba vill tervena ühes tükis, sest nn *villakusse* pöetud vill püsis kauem lahe *lauhke*.

Kui noor tüdruk esimest lammast pügamast tuli, kasteti ta märjaks ja perenaine andis talle muna.

Ühest lambast sai kolmesugust **villa**, mida nimetati kõhualusteks, reie- ehk puusapealseteks ning selja- ehk turjavilladeks. Puusapealne vill oli kõige kõvem, karusem ja kehvem; samuti oli halvema kvaliteediga kõhualune vill. Kõhu- ja reievilla tarvitati töösokkide ja –sukkade kudumiseks. Kõhupealne vill oli parem ja seda kasutati koe- ja kindalõngade tegemiseks. Parim vill kasvas kaela ja turja peal; sellest valmistati lõimelõngu. Kreeta Kõör tegi koelõngu ka voonavillast, mida samuti parimaks villaks ei peetud. Pügades oli tal eri sorti villa jaoks kokku kolm korvi – ühed *lätsivä kängitsess*, teine oli koelõngade korv ja kolmas lõimelõngade korv. Koelõngadest tehti ka paremaid kindaid.

Eri headuses villu ei võinud pesemise ajal segamini ajada. Kõhualused villad pesti eraldi ja pandi ka eraldi kuivama, samuti *voonavilla* ja *turjavilla*. Jutustaja ei pesnud kunagi kõiki villu korraga. Kõigepealt pesi ta kõhualused villad. Kui vill oli ära kuivanud, pandi see kotti, seoti kotisuu kinni ja riputati koti *köödüst* pidi aita seina peale vaia otsa. Siis pesti järgmine, koelõngade jagu, kuhu võeti juba kehvemad villad. Jutustaja pani sinna voonavillad ja vana lamba villad. Tal oli iga jagu ise kotis ja ise paigas ka.

20. sajandi alguses niideti lambaid pigem kolm korda aastas – kevadel toomingate õitsemisajal, suvel maarjapäeva ja sügisel kadripäeva paiku (või ka enne jõule). Suvine vill oli pikem ja pehmem ja muuhulgas saadi sellest pehmet ja siledat nn *kadriniiti*. Hiljem eelistati niita kaks korda aastas, kevadel ja sügisel, sest nii oli villa kvaliteet kõige parem. Sõltuvalt omadustest liigitati villu ka karmideks, pehmeteks ja säbrikvilladeks. Lambaid pügati noorel kuul, et kindlustada head villakasvu ja vältida kurja silma.

Lambavilla kvaliteet sõltus loomade toitmisest. Kreeta Kööri väitel *vana* 'inemise' ütlivä': *Lehm nüss suusst, kana munõs nokist.*” *Ma panõ indä puult sinna manu: “Villa kasussõ’ kaarast.*” Kui lambale palju kaera anda, kasvab talle paks vill. Jutustaja sai ühelt lambalt isegi kaks ja pool naela villa; kõige vähem on saanud ühe naela (Eestis oli kasutusel nn vene nael, umbes 0,4 kg) . Kõige parema villa sai pärtlipäeva ajal. Siis käis kari metsas, lambad said *tõukõrrõ pääle* ning sõid seal

viljapäid ja head vägevat nurmeheina. Pärtlipäeva villadest tehti meesterõivaid ja pealistrõivaid. Ka *märdipüü* võis olla peaaegu sama hea, kui oli olnud *pikaline süüis* ja püsiv lumikate tekkis hilja. Kevaditi andsid lambad halvasti villa, sest neid hoiti laudas ja samuti olid neil pojad imetada. *Anna neile talvel süüa mis annad, see pole ikka see, mis ta ise metsast leiab.*

Lambad lasti kevadel välja vastavalt sellele, kuidas sööta leidus. Kui sööta oli, siis enne jüripäeva neid välja ei lastud. Kui sööta nappis, siis lasti lambad välja niipea, kui rohi tärkas. Jutustaja eluajal huntidega enam muret polnud, kuid varem, kui metsad olid suured, oli ka hunte palju olnud. Pärast jüripäeva ei saanud hundid enam karja murda, kuid enne jüripäeva kippunud küll karja. Jüri panevat soele päitsed pähe ja Mihkel võtvat jälle ära. Pärast mihklipäeva olid hundid jälle vihased ja tükkisid taas karja.

Kui ohakate ja heina kitkumise järel pesti käsi lambarasvase veega, siis muutusid need puhasteks ja pehmeteks ega lõhenenud.

4.3 Kudumine

Varrastel kudumine. Sukki ja kindaid kudus naispere ise õhtuti kodus. Lõnga kedrati vokiga. Enamasti kasutati kaldvokke, püstvokke esines vähem. Vokimeistreid olevat elanud Laatres ja *Võru pool kandis* (EA 87, Lüllemäe alevik).

Kooti pikkade luu- või puvarrastega. Vanemas traditsioonis tunti ainult kahevärvilisi kinda- ja sokimustreid, kirjud mitmevärvilised mustrid tulid kasutusele alles 19. sajandi lõpus. Igapäevasukad ja -sokid olid ühevärvilised. Neid kooti mustast, valgest või hallist värvimata lõngast.

Vanadest kindakirjanimetustest on märgitud *saehamba*, *säresilma*, *aedkirja* (lihtsad diagonaaltriibud), *kuukirja* ja *kõrdmao* kirja. Kõrdmao kiri olevat olnud *säärne nigu lamba magu* (EA 87, Lüllemäe alevik). See oli ka populaarsemaid mustreid. 1962. aastal jutustas Aliide Prants Lüllemäelt oma elust sellise episoodi: *Üts peremiis üteli, et kes säändse kinda ära kude, pane mehele. Ma ütli vasta, et sii pole suur kunst, suurem kunst om mehele panna. Alide Prants ise juba oskas sel ajal kõrdmao kirja kududa.*

Kangakudumine oli tähtsamaid naiste töid. Algteadmised saadi ema kõrvalt kodus õppides, aga ka mõisakangrutelt. 1920.-30. aastatel käidi üsna palju ka kursustel ja koolis käsitööd õppimas. Siis hakkasid ilmuma koduajakirjad, nt “Taluperenaine” ja

“Maret”, mille muustrilehtedelt paljud inspiratsiooni said. Nt noore neiuna töötanud Karula kirikumõisas põllutöölisena Marie Oja meenutas 1962. aastal, et oli ta. Kirikumõisas oli kangruks Juuli Tõimut (või Treimut), kellelt ta õppis labast, toimset, *kirpsilmälise, säresilmälise, kalasabalise* jt tehnikaid. Kangakudumisest sai tema jaoks lississetulekuallikas – talvel kudus kangaid, suvel töötas põllul. Marie Oja kudus ümbruskonna elanikele vooditekke (*sängütekke*), laudlinu, põrandavaipu, käterätte jm. Eesti Vabariigi ajal õpiti kangakudumist ka nt Valga Naiskutsekoolis; 1933. aastal korraldati Kaagjärve rahvamajas kahe nädalased kangakudumise kursused, kus osales 15 ümbruskonna naist. Kangasteljed ja materjali tõi igaüks ise kaasa.

Sügisel, kui õhtud pikaks läksid, hakkasid naised lina ketrama. Talve jooksul pidi iga tüdruk ketrama 10 naela lina, *ketra kona taht* (EA 87, Karula vald). Kangaid kooti kevadtalvel. Olenevalt riide sordist valmistati päevas 4-10 küünart (1 küünar võrdub poole meetriga) riidet. Kangad kooti 30-50 küünra pikkused. Linased kangad tehti märjaks ja pandi varakevadel lumele pleekima. Vahel riputati need lihtsalt aedadele. Pleekima pandud kangast õöseks välja ei jäetud.

Rõivakangas ja lihtsamad kodutekstiiidid kooti igas talus ise. Kangakudumise lõng oli hästi jäme, naljatamisi öeldud, et pool tolli paks. Levinuimad olid labane ja toimne kude, mida kasutati nii linase kui villase kanga puhul. Villast riidet kooti täis- või poolvillasena (vanemal ajal linase, hiljem ka puuvillase lõime peal). Pärast kudumist vanutati riidet hoolega, nii et valmis riide nägi välja nagu vilt. 20. sajandil lasti villaseid sängitekke sageli kududa kutselistel kangrutel, kellel olid laiad kangasteljed. Kodustel kitsastel kangastelgedel kooti sängitekid kahe poolena, mis pärast kokku õmmeldi. Sängiteki lõimed olid linasest, kude villasest lõngast. Tekkidel oli tihti must või hall põhi ja põhjal kitsad värvilised *soehambakirjaga* kaunistatud vöödid.

Läbivillasest riidest tehti nii meeste kui naiste palituid, samuti meeste pükse ja kuubesid ehk *särke*, naiste kleite ja seelikuid ning hobuse- ja sõidutekke. Puuvillalõimega **poolvillasest** riidest õmmeldi igapäevariideid, sest see oli vastupidavam. Kuid *lõimega rõivastki* võidi valmistada nn *käigurõivaid* (selliseid, millega kõlbas minna külla ja kirikusse), kui kangas oli hästi õnnestunud.

Täislinasest kooti nii meeste kui naiste hamerriid, meeste püksiriidet, voodilinu, käterätte ja padjapüüre. Mõnel pool tehti voodipesu ja käterätid tehti puhtast linasest, teisel võisid need ka puuvillase lõimega olla. Hame- ja püksiriide oli sagedamini puuvillase lõimega. Hilisemal ajal lasti linast riidet vabrikus kududa.

Jämedast *otsikpaklastest* (takusest) lõngast kooti kotiriet, põlleriit ning *õlõ-* ehk *hainarõivast* – see oli umbes meetripikkuste külgedega neljakandiline riidetükk, nõõrid nurkades, mida kasutati heina või õlgede kandmiseks), samuti sõidukottide kangast – viimane oli rees või vankris istumise alla pandav täidetud õlgede või heintega täidetud kott.

Laasikpaklast (peenemast linasest) valmistati süngilinaid ehk *palajad*, püksid ja pidulikud põlled.

Kedrati igasuguse jämedusega täislinast niiti. Peent niiti kasutati tikkimiseks, pilutamiseks ja pitside heegeldamiseks. Jämeda niidiga parandati näiteks hobuseriistadu või kasutati seda muudel majapidamistöodel.

Uskumused. Esmaspäevati, kolmapäevati ja reedeti kangaid ei alustatud, kuid neljapäeva ja laupäeva peeti kangaalustamiseks sobivaks. Õhtul ei tohtinud kangast telgedelt maha lõigata. Kui kangas õhtuks valmis sai, jäeti see ööseks telgedele ja lõigati maha järgmisel hommikul.

4.4 Rahvarõivad

Lõuna-Eesti rahvarõivarühmale on iseloomulik mitmete väga vanade rõivavormide püsimine. Kaua kanti seotavaid peakatteid ehk linikuid, õlgadele võetavaid sõbasid ehk suurrätte, küljelt kokkuõmblemata vaipseelikuid ehk ümbrikke. Ka geomeetiline ornament säilis siin kauem kui mujal Eestis. Terve Eesti lõikes paistavad vanade elementide pikaajalise püsimise poolest silma eriti Lääne-Võrumaa (Hargla, Karula ja Urvaste), mulgi ala ja Kodavere.

Meeste rõivad

Hame (*hamõ*) oli kotiriide taolisest jämedast linasest kangast põlvini ulatuv rõivas, mis kinnitati kurgu alt väikese vitssõlega². Hamele tehti lai mahapööratud või madal püstkrae. Kirikuhame oli peenemast ja valgekspleegitatud riidest, igapäevarõivas õmmeldi labasest kangast. Käistele tehti värvlid ja õlgadele õlalapid ehk *õlaletid*.

Aluspükse suvel ei kantud. Talvel külmaga pandi jalga takused ehk *paklased* aluspüksid.

---

²Rahva seas nimetati neid sageli ka preesideks.

Pihtsärgid, pikksärgid ja püksid kooti jämedast villasest kangast. Värv enamasti *hahk* – seda värvi lõnga saadi, kui lambavalgele villale kedrati hulka üksikuid lambamusti kiudusid. Hahk oli heledam kui helehall, aga mitte päris valge.

Pihtsärk ehk kuub³ oli Karulas tavaliselt hall. Vahel võis see olla ka must. Ulatus vaksajagu alla puusa. Pihtsärgile õmmeldi kämblalaiune kliistriga kõvaks tehtud püstkrae, mille otsad eest kinni ei ulatunud. Et pihtsärgi krae kaela ei hõõruks, kanti hame kraed selle peal. Rõivast kehasse ei töödeldud, vaid kaelus ja hõlmad lõigati lihtsalt kahekordelt kokku keeratud kangasse. Kummalegi küljele õmmeldi tasku. Hõlmad kinnitati 4-6 haagipaariga. Pihtsäärke ei kaunistatud. Kadusid kasutusest 1870. aastatel. Vaesemad omale sellist rõivast muretseda ei jõudnudki, vaid kandsid ainult suursärki hame peal. Teenijatele anti tihti peremeeste vanu pihtsäärke. Ärapeetud pihtsärgid lõigati jalarättideks.

Vesti esiosa tehti villasest riidest ja seljaosa poeriidest või omakootud takuriidest.

Püksid olid alguses täislakaga, hiljem poollakaga. Täislakaga pükstel käis lapp eest lahti ja kinnitati pükste kummalegi puusale õmmeldud nõöbi külge. Et püksid lapi lahtivõtmise korral maha ei kukuks, oli pükstele õmmeldud värvel, mis eest nõöbiga kinni käis. Sellele vaatamata tuli vahel ette, et meestel mõisahärra ees seistes püksid äkki maha kukkusid. Hiljem õmmeldi püksilaka vasak serv kinni. Sellist rõivast nimetati poollakaga püksteks. Taskuid oli pükstel tavaliselt kaks.

Vanemal ajal ulatusid püksid poole sääreni, sääreotsi kanti sukkade või jalarättide alla topituna. Talvel kanti villaste pükste sääri ka peal. Mõnel pool võeti kanti lätlaste kombel lühikesi sukki ja mähiti ka pastla- ning viisupaelad läti moodi all ümber jala. Hiljem võeti kasutusele pika säärega püksid, mille sääreosa ulatus labajalani. Kodus töö juures pandi jalga linased või takused püksid. Kirikusse mindi villastega.

Lakaga püksid kadusid kasutuselt 1875. aasta paiku. Linaseid tööpükse kanti kauem⁴.

---

³ Tegemisõpetust, lõikeid ja jooniseid vt EA1:55-57.

⁴ Tegemisõpetust ja lõikeid vt EA 1:63.

Paksust kangast õmmeldud püksid ei andnud uutena põlvest hästi koolduma. *Päris kimpu jäi vihmaajal, mil riie vett täis imbudes vildisarnaseks kõvaks läks, nii et jalgu vaevalt painutada sai* (EA 1, Karula vald).

Suursärk ulatus peaaegu kandadeni (suursärgi keskmise pikkusena on nimetatud 125-130 cm, millest võib oletada ka inimeste pikkust). Krae oli samasugune kui pihtsärgil. Hõlmad kinnitati 6 paari haakidega. Vanemate inimeste mälestuste järgi oli suursärk igasuguste ilustusteta. Kolskist ja Paluotsalt on öeldud, et vanemal ajal oli krae ümber siiski must kant.

Suursärki kanti nii talvel ka suvel. Kirikusse minnes pidi suursärk tingimata seljas olema, *sest muidu ei ole mees moodis, ehkki suursärk paks ja raske kanda oli* (EA 1, Karula vald). Kui talvel vooris käies suursärk märjaks sai ja ära külmus, siis pandi kõrtsi minnes püsti ja *seisis kui mees*⁵. Vanapäraseid kehasse töötlemata suursärke kanti 1870. aastateni, kuigi rikkamad hakkasid juba varem kandma ka nn *vene moodi* suursärke. Need õmmeldi rohkem kandja figuuri arvestades.

Talvel kanti lambanahkne **kasukat**, mille servad ääristati karvadest puhtaks aetud kitsenahast ribaga. Kasukahõlmad kinnitati 4 nahknööbiga. Eesti vabariigi ajal hakati küllalt palju kandma ka villasest poeriidest talvemantleid, mille kraed tehti sageli karakullnahast.

Meeste suviseks peakatteks oli kõrge tasase põhjaga **viltkübar**. Kübaraserv tehti kämblalaiune või laiemgi, et päike silma ei paistaks. Kübarad olid nii paksud ja kõvad, et heinal olles võis söömise ajal nende peal istuda. Algul olid kübarad valged, hiljem hahad või mustad. Karula valla vanemad inimesed ühtegi kohalikku kübarseppa ei mäletanud. Kübaraid olevat tellitud Mõniste valla kübarsepalt.

Talveiseks peakatteks oli lambanahkne **müts**. Selle põhi valmistati seemisnahast ning serv ääristati tallenahaga, nii et vill jäi väljaspoole.

Jalas kanti sukki või jalarätte. Sukad kooti valgest või ahast villasest lõngast ja ulatusid põlvini. Ka jalarätid seoti kuni põlveni. *Isal olid pikad villased sukad. Talvel*

---

⁵ Tegemisõpetust ja lõikeid vt EA 1:67-73.

metsa minnes pani jalarätid alla ja villased sukad peale. Otsa tõmbas tsuvva ja köitis kapluga põlve alla kinni (EA 87, Kaagjärve vald).

Sukkadele või jalarättidele tõmmati otsa pastlad ehk *tsuvvad* või viisud. Viisud olid tööjalanõud, kirikusse mindi pasteldega. Saapaid kanti vanemal ajal vähe, ainult mõnel rikkal olid kollased vene saapad. Hiljem, kui kingad ja saapad rohkem levisid, käidi kirikus ja külas kingade ja saabastega. *Tsuvva-* ja viisupaelad mähiti nii eest kui tagant risti ümber sääre ja seoti põlve alt kinni.

Naiste riided

Naiste **hamed** õmmeldi valgest linasest riidest ja need meenutasid lõikelt meeste omi. Naiste hamed ulatusid all põlve. Kanti ka nn *jakuga hamet*, mille pihaosa oli peenemast linasest ja allosa takusest. Nooremad tüdrukud kandsid suvel palavaga ka ainult vöötatud hamet. Laste hamed tehti varrukavärvliteta, sest *kui kari kargama nakas, sis ei higitse* (EA 87, Karula vald, Ala-Mähkli talu). Õlgadel õmmeldi õlalapid, mis kaunistati valge tikandiga. Naiste särgi õlalappide ja varrukavärvli püvisilmkirjas valge tikand on Lääne-Võrumaa särkide arhailisemaid elemente. 19. sajandil õmblesid tüdrukud karjas käies ise omale hamesid. Mehele minnes pidi neid olema 10 või rohkemgi.

Naiste tavaliselt veidi allapoole puusa ulatuvad **kampsoni** õmmeldi keha järgi. Kampsuni rinnaväljalõige oli sügavalt välja *kaarit*. Alläärde tehti väiksed voldid ehk *kimarused*. Uhkematele kampsunitele õmmeldi eriti tihedad ja peenikesed voldid, millest tuli ka nimetus *tuhandevoldiline*. Viimast nimetust tarvitati üsna palju *kampsoni* asemel.

Karula ja Kaagjärve vallas õmmeldi kampsunid kaua hahast või valgest kangast, Antslas hakati varem potisiinist kandma. Kampsuneid kanti 1870. aastateni.

Rikkamad kandsid kampsuni väljalõike kohal hame peal sõlge. Kõik sõlge muretseda ei saanud, sest need olid suhteliselt kallid: väiksemad 12-15 rubla, suuremad 25-30 rubla (võrdluseks: suursärgi õmmelda laskmine maksis samal ajal 25 kopikat). Hame kaelus kinnitati punase siidilindiga, mille otsad rippusid sõle südameni. Sõle hõbedane ja lindi punane helk andsid näole roosa ja klaari jume. Mõnel oli ka kaelaraha, mis käies vastu sõlge kõlksus.

Undruk, Karulas ka *prunts, pronts, ündrik*, oli 19. sajandi keskpaigani kas valge või hahk. Kanti ka küljelt kokku õmblemata seelikuid ehk pallapooli. 19. sajandi keskel läks moodi pikitriibuline ehk *jooneline* riie, 1875. aasta paiku ruuduline. Siis õmmeldi seelikud hästi õmmeldi laiad, *kimarused* üläääres ehk *ülevalt kortsu sisse pantu* (EA 87, Karula vald).

Jooneliste prontside värvid saadi vanemal ajal kodusel teel – laiad jooned ehk *põhi* kooti valget, musta või hahka lambavärvi ja põhjale potisinised, rohelised jm triibud. Hiljem hakati riidevärve poest ostma ja toonide valik laienes. Võrumaa seelikute triibustikus domineerisid hall, punane, sinine ja kollane.

Suvel kanti linaseid atlasskoes undrukuid. Atlassriie oli enamasti valge põhjaga, millele olid sinised ja punased jooned sisse kootud. Esialgu värviti triipude lõngu potisinisega ja metsavärvidega, hiljem kooti sisse poest ostetud punast puuvillast *maagelõnga*.

Suvel kanti ka üleni valget *pallapoolt*. See õmmeldi linasest riidest, allserv kaunistati värvilise nööriiga.

Vöö oli *naisterahval lapsest saati ümber*. Noorele tütarlapsele köideti varakult vöö peale, *et poisid moodi ei kasvaks, vaid keskelt peenem* (EA 1, Karula ja Kaagjärve vald). Vööd olid kirevad ja need köideti mitu ringi ümber keha.

Naiste **suursärk** ehk pikk-kuub oli hahk ja taljesse töödeldud. Krae oli sõrmelaiune ning ümarate otstega. Ühel küljel oli tasku, teisel pool tasku kohal aga ainult auk, *kust kirikusse minnes prunts välja tõmmati* (EA 1, Karula ja Kaagjärve vald). Suursärgi hõlmad kinnitati 3 paari haakidega, sest siis *sõlg paistis iist vällä* (EA 87, Kaagjärve vald). Rõiva rinnaesine kirjati värviliste nööriidega nii, et kahe punase vahel jooksis üks roheline või sinine. Nöörid ulatusid hõlma esiservas kaelusest vööni. Punastel nöridel olid keerud sees, roheline jooksis sirgelt. Kraed, varrukaid, taskuid ja alläärt kaunistati ainult punase nööriiga. Mõnel oli punase nööri asemel hoopis riba punast kalevit rinna ees. Oli ka nööriide ja ilustusteta suursärke⁶.

Ka naiste **sukad** olid valged või hahad ja ilma kirjadeta. Kingadega käies köideti neec põlve alt kirjude säärepaelttega kinni, *tsuvva* ja viiskudega käies säärepaelu ei kantud.

---

⁶ Tegemisõpetust, lõikeid ja jooniseid vt EA 1:89-95.

Jalanõud 20. sajandi alguseks olid pastlad ja viisud jäänud ainult tööjalanõudeks, kirikus ja külas käidi kingadega. Viise kandsid vaid üksikud vaesemad inimesed, ka näiteks karjased käisid suvel viiskudega.

Kodus töö juures oli kõigil naistel **rätt** peas. 19. sajandil oli see valgest omakootud kangast, mida hiljem kaunistati siniste ja punaste maagelõngaga sissekootud ristidega. 19. ja 20. sajandi vahetuse paiku levisid poest ostetud sitsist pearätid. Rätinurgad sõlmiti lõua alla, ainult heinaajal seoti need kukla taha. Kirikusse ja külla minnes sidusid jõukamad pähe siidiräti. Linnas koolis käinud peretütred kandsid kübaraid.

19. sajandi lõpul kanti räti all valget linnast ostetud **tanu**, mille otsaesine oli kaunistatud pitsiga. Äsjaabiellunud naisele pandi peale laulatust tanu pähe. *Pärast ta ilma tanuta enam kuskile ei tohtinud minna, seda loeti patuks. Kui üle toagi ilma tanuta läks, hoidis käe pea peal. Juhtus kiskudes üks naine teisel tanu peast ära tõmbama, loeti seda kõige suuremaks häbistuseks* (EA 1, Karula vald).

Suurrätt oli igal naisel. Tavaliselt olid need suurearuulised, tumedast lambavillast põhjaga. Ilusa ilmaga kanti suurrätti kokkupandult käe peal. Vaesematel naistel asendas suurrätt üleriideid. *Teräkesenaised läksid ikka reas kirikusse, suurrätid käe peal* (EA 87, Karula vald, Madsa talu). Lisaks valgetele ostetud tanudele kanti ka omakootud kolmnurkseid tuttidega tanusid.

Põlled kooti peamiselt linasest pikitriibulisest atlassriidest. Triibud tehti enamasti sinisest maagelõngast.

Meeste **juukseid** ei lõigatud, kärbiti ainult otsi, ulatusid kaelani. *Silme ette sadades katsid terve näo kinni. Kõrtsis kakeldes lõi tugevam poiss teise pikali, toppis sõrmed juustesse ja lohistas võidetu üle mitme läve välja – tulgu maha või peanahk!* (EA 1, Karula vald).

Naised kandsid juukseid kahes palmikus, mis mähiti ümber pea, seoti kuklale või keerutati kahele poole kõrvade juurde kokku.

Kirikusse minnes pandi selga uus ja puhas ülikond ja hästi valgeks pleegitatud hame. Neiud käisid kirikus palja peaga. Õpetaja noominud tihti rahvast uhkete riiete pärast:

Kaega määratse rõiva teil sellän, sakstega üttesugutse, määrane teie tare – klaasakna ehen, pörmandu all (EA 1, Karula vald).

Suririideks hoidis igäuks valmis ühe lina, hame ja sukad, mehed ka püksid. Kutsuti *koolirõivaks*, olid valgeks pleegitatud ja hoiti aidas, nöör ümber. Vahel tuulutati neid väljas või pandi kirikusse minnes selga, et tuulduks.

V Toit

Toidukorrad

Söödi kolm korda päevas. Ainult raskemate tööde ajal, nagu *rüiapandmine* (rukkiõikus) ja heinategu, neli korda. Suurtes taludes sõi pererahvas teenijatest eraldi. Suureks taluks loeti 3-4 hobusega talusid. Suures talus oli tavaliselt kaks sulast, kaks tüdrukut, karjus ja *kortleinimesi* (korterisolijad). Teenijate väitel oli pererahva puder olnud ikka rasvasem ja rohkema piimaga keedetud kui teenijate oma. Sageli anti teenijatele ka suppi. Kortleinimesed sõid ainult siis talusööki, kui olid talus tööl. Leiba võisid teenijad süüa nii palju kui tahtsid, samuti kooritud piima. Igapäevane söök oligi leib, mille kõrvale võeti heeringat ja lõssist tehtud *paksu piima*. Liha anti enamasti kord nädalas – tavaliselt neljapäeviti või laupäeviti – kuid ohtralt, et jäi ka teiseks korraks.

Pruukosti võeti enne tööleminekut hommikul kella 6-7 ajal. Söödi leiba, võid, heeringat, hapupiima, sügiseti ka liha.

Kella 10 paiku oli *süümaig*. Siis söödi jahu- või *suurma vetelputru* (tangusupp). Viimast keedeti talvel lihaga, suvel piimaga. Kui töötati kodu lähedal, tuld süümaaigu koju, kui kaugemal, viis perenaine *paaridega* (kaelkookudega) toidulänikud tööpaika. Peale süümaaiga puhati natuke.

Lõunat söödi kella 14-15 ajal. Siis olid laual kartulid ja soust või puder. Suvel keedeti vahel lõunaks ka piimasuppi. Lõuna viidi tööpaika nagu süümaaig.

Õdakut söödi siis, kui töölt koju tuld. *Õdagust* oli jälle *suurma vetel puder* või *jahu vetel puder*, st tangusupp või jahukört. Õhtuks keedeti tavaliselt oa-, herne- või kapsasuppi. Suvel, kui liha ei olnud, keedeti neid ka piimaga.

Laupäeviti küpsetati karaskit. Mõnel pool jäädi laupäeval varem õhtule, ka kari aeti aegsasti koju. Sagedamini oli laupäev siiski sama pikk tööpäev kui muudki päevad.

Suvel keedeti toitu piimaga ja söödi heeringat, liha suvel *es saa näpu vahele*. Talvel valmistati sööki rasvaga või lihaga. Liha söödi ka muu toidu kõrvale.

Nädalapäevade lõikes kindlat toiduvaheldust ei mäletata olevat, aga sügisel ja talvel tehti laupäeva õhtuks *paksu kapsa*, st *suurmatega* ning vahel ka lihaga keedetud hapukapsaid. Laupäeva õhtuks anti ka tükike liha, mis lõigati viiludeks ja anti lauale eraldi taldrikus. Vahel oli lihatükk oli vahel nii suur, et jätkus ka pühapäeva hommikuks. Veel oli kombeks keeta pühapäeva lõunaks rõõsa piimaga *tatrikuputru* (tatratangupurtu). Tatrikupudrul pandi silma sisse võid või searasva, hea perenaine ka koort. Koor muutis silma maitsvamaks, sest või oli kõvasti soolatud. Pühapäeva hommikul keedeti mõnes talus kohvi: selleks võeti *tsigureid*, *rükki* ja *nisse*. Vahekorrad olid taluti erinevad.

Rehepeksu ja linatöötlemise ajal algas tööpäev kella kahe paiku öösel. Pruukosti võeti nn väikese valge ajal enne järgmisele tööle minekut. Rehepeksu ajal oli tugevamaks toiduks reheahjus küpsetatud lambaliha.

Köögis olid pliidid või *paamüüri*. Pliidiraudu ei tuntud ja toitu keedeti sissemüüritud padades. Köögis valmistati süüa ainult talvel. Perenaisel polevat olnud köögis hea keeta, sest seal elas sulase perekond ja sulase lapsed käinud ühtelugu vaatamas, mida perenaine teeb. Suvel keedeti toitu *kuan* (kojas). Seal seisis kividel suur pada, milles kariloomadele süüa tehti. Inimestele keedeti väiksemate padadega, mis rippusid konksu otsas. Kojas oli igal toidukeetjal oma konks. Vanemates majades keedeti veel rehetares reheahju suu ees. Reheahjus küpsetati ainult leiba.

5.2 Toidud

Liha. Mihklipäevaks veristati tavaliselt lammas, vanemal ajal ka sikk. Mihklipäeval läksid kõik Valka laadale, loom tapeti enne laata. Liha keedeti, söödi kodus ja võeti laadale kaasa. Pärast mihklipäeva tapeti loomi vajaduse järgi. Lambaid tapeti suuremate hoogtööde, nt masinaga rehepeksu ajaks, *masinarahvale* kulus ikka 3-4 lammast.

Sigu tapeti jõuluks ja küünlapäevaks. Suurtes taludes veristati aasta jooksul 3-4 *tsiga*. Söödi rohkem sisikonda, liha soolati tünnidesse. Tünnipõhja raputati soola, siis kiht liha, jälle soola jne. Tünni peale asetati kaas, mis *ei jäänud tünni*

küljelaudade peale kandma (EA 70, Karula ja Kaagjärve vald), vaid oli natuke väiksem. Kaanele pandi vajutuseks kive. Soolvett peale ei tehtud.

Sügisel tapeti siga noorkuu pehmel ajal ehk teistel andmetel kuu teisel veerandil, siis saavat liha keetes suuremaks (muul ajal tapetud looma liha arvati keetes kahanevat) ja keevat paremini pehmeks. Teiste loomade puhul polnud tapmisaeg nii oluline. Kassile visati ja koerale anti suguorganid, *südamekõrvad* ja haiged kohad, kui neid olemas oli. Kes südant sõi, sel öeldi kasvavat *suur süda*. Kopsu ei armastatud, kuid söödi, põrn visati mõnel pool ära. *Seanina kärsaliha anti lapsele et temast kirjutaja saaks, sest siga kirjutab oma kärsaga kõik maapinnale joonistusi. Üdi oli lastetoit, et laps targaks saaks* (EA 13, Haanja vald).

Aju ei söödud, vaid visati ära või keedeti seebiks. Sisikonnast tehti meelsasti nn päädikuga suppi. Soolled kasutati vorstinahkadeks. Rupskeid söödi ainult värskelt. Luud keedeti koos lihaga supiks.

Kevadel suitsetati liha saunas, suitsetamine kestis 3-4 päeva. Sauna köeti tooreste lepuvuudega, ka *kadajat* pandi sekka, sest see andis lihale hea maitse. Suitsetati palju korraga, 10-12 *tsiasinki*, lisaks veel lambaliha. Suitsuliha hoiti lakas pennipuu külge seotuna.

Sisemine rasv *tsagati* ära ja pandi *pätsi*. Rõuge kihelkonnas kirjeldati rasva säilitamist nii: *Iseäralises madalas ruhes tsaeti kirvega pekki tükkit peenikeseks; kui küllalt peene, ammutadi lusikaga umrresse, puistadi sool peale ja tambiti kirve varrega hästi segi. Siis voeti lusikaga lauale, kus õhuke odrajahu kord all, et laua külge ei hakkaks, veertadi 1-5 naelalisteks pätsideks ja hoiti külmas aidas, kastis, alles* (EA 13, Haanja vald). Paraja soolaga tehtud pätsid olevat olnud tarvitamiskõlbulikud mitu aastat.

Lehmi ei tapetud, vaid müüdi need Valgas maha. Samuti müüdi vasikaid, kuigi neid tapeti ka oma tarbeks. Vasikalihast keedeti kevadel sülti.

Vere kasutamine toiduks. *Verevorste* tehti sea-, lehma- ja pulliverest, vasikate verd ei tarvitatud. Vorstipuder keedeti *suurmist* (odratangudest) koos *tsiapia* lihaga. See keedeti poolpehmeks, maitsestati sibula, pipra, vürtsi ja vorstirohuga ning segati veri hulka.

Lambaverest ja *kesvajahust* (odrajahu) valmistati *verekäkke*. Sea- ja lambaverest tehti ka *verekuuke*. Seaverest kooke tehes segati jahu lahjendamata verele hulka. Teravamaitselist lambaverd lahjendati piimaga. Koogid tehti odrajahust,

nisujahust või *püüglest* ja praeti neid pliidil panni peal. Kui siga oli lahja ja rasva vähe, siis küpsetati ülepannikoogid. Kui rasva oli rohkelt, tehti väikesi *luitsakuuke*.

Käkke ja kooke tehti ainult värskest verest, aga vorstiverd võis soolatuna pikemat aega säilitada.

Piim. Suvel lüpsiti lehma kolm korda päevas. Lüpsmatulnud lehma esimene piim anti lehmale endale. 1920. aastateni lüpsiti ühe kõrvaga puukippidesse, edaspidi plekist lüpsikutesse. Kipist kallati piim *nüpsikusse* (lüpsikusse), kust kurnati *länikide*. Nüpsikul oli pikk toru, millesse vanemal ajal pandi kurnamiseks pikki *rüaõlgi*.

Länikud oli kaanega laudnõud, millesse piim ka hapnema jäeti. Hapupiima tegemiseks kulus suvel 3 ja sügisel 4-5 päeva. Äikese ajal läks piim hapuks kõigest päevaga. Hapupiima pealt võeti lusikaga koor ära ja pandi kõrgesse ülalt kitsenevasse *kuuretonni* või *-kärnu*. Koorekirnu allääresoli auk koore alla kogunenud vee väljalaskmiseks. Länikutega pandi piim lauale söömiseks.

Piimanõude puhastamiseks keedeti neid vees ning hõõruti hiljem liiva ja osjadega üle.

Rõõska piima tarvitati putrude ja suppide keetmiseks, klimpide tegemisel muna asemel ja koogiküpsetamisel.

Hapukoorest valmistati võid. I maailmasõjani tehti seda kausis käega või lusikaga kloppides. Võitegemiseks oli eraldi suur savikauss ja *pika hännaga puuluits*. Vanemad inimesed eelistasid võid kloppida käsitsi, kuna siis minevat või kiiremini kokku. Või soolati väikestesse puust *lanikutesse*, millega see ka müügil viidi. Võimasinad tulid kasutusele 1945. aasta paiku. Meiereid ehk *piimavabrikud* olid olemas juba varemgi, üks suurem asus Lüllemäel.

Võipiima söödi koos *hapnepiimaga* võileibada kõrvale ja kasutati koogitaigna tegemiseks. Võipiimakooke ja karaskeid valmistati odra-, nisu- ja tatrajahust ning peeti hapupiimakookidest palju paremaks. Nisujahust koogid olid kõige maitsvamad. Tatrajahukoogid olid head ainult kuumalt.

Koorelahutajad võeti kasutusele juba 20. sajandi algul. Pärast I ilmasõda hakati muretsema võimasinaid, sest koorelahutaja koor ei läinud nii hästi kokku kui lusikaga kooritud koor. Koorelahutajate kasutuselevõtu tagajärjel suurenes taludes või hulk.

Talveks tehti *paksu piima* (kohupiima), mis kaeti pealt võiga, et paremini säiliks.

Tarvitati ka kitsepiima, nii toiduks kui ravimina.

Sõir. Hapupiimast tehti *paksu piima* (kohupiim). Sõira jaoks tehti kohupiim tavapärasest natuke kuivem. Kohupiim murendati patta rõõsa piima sisse peeneks ja kuumutati, kuni piim kokku tõmbas. Siis kallati keedus riide peale, segati hulka soola, köömneid ja mune, pandi vajutuse alla ning *sõir* oligi valmis. Riie pidi olema suhteliselt hõre, kõige sobivam oli takuriie. Vahel lisati kohupiimale muna juba enne kuumutamist, sest nii sai kollasema sõira. Riidele kallatud paksu massi sisse võidi segada ka hapukoort, kuid see pidi olema värskemaitseline. *Soola ei tohi panna enne keetmist, siis ei saa üldse asja* (EA 70, Karula ja Kaagjärve vald). 1-2 kg kohupiima kohta arvestati umbes 5 muna ja vähemalt 3 liitrit rõõska piima. Vähese piimaga tehes jäi sõir tuim, samuti siis raske vajutuse korral. Sõira ei tehtud väga tihti, vaid see oli pigem kevadiste ja suviste pidude söök. Sõira söödi leivata, määrati võid peale ja rüübiti piima kõrvale.

Vahel praeti sõira ahjus võiga või *küpsetati päikese käes*. Selleks määrati see võiga ja pandi päikese kätte seisma. Ahjus küpsetatud sõir olevat päikese käes küpsetatuga võrreldes tuim.

Kama. Kama valmistati eraldi keedetud ubadest, hernestest ja nisuteradest. Kamasse võis panna veel *rükki ja kesvi*. Keedetud vilja kuivatati algul õhu käes ja seejärel ahju peal, kuni see oli ilus ja pruun. Terad jahvatati veskil. Kamajahusse segati erinevaid vilju enam-vähem võrdsetes kogustes. Kama söödi hapupiimaga kõrditaolise toiduna. Hea kama sai siis, kui rõõska ja hapupiima võeti võrdselt. Poekamal polevat üldse õiget maitset.

Kamajahust ja rõõsast piimast või koorest valmistati kamakäkke. Neid tehti harva ja olid *himuruug* (maiustoit).

Tehti ka *ua- või ernekama*. Selleks segati keedetud oad ja herned rasvaga.

Pudrud. Enne 20. sajandi algust taludes *nisse* (nisu) ei kasvatatud, vaid *püügle* osteti poest. Igapäevaselt söödi peamiselt *kesvajahu* ja *suurmeid*. Odrajahust keedeti putru. Puder võis olla *sake* või *vetel*. (Esimene tähendas harilikku putru, teine kõrti). Nii paksu kui vedelat putru keedeti ka kartulitest.

Tähtpäevadel tehti ikka paremat sööki. Jaanipäeval pidi kidlasti olema sõira ja õlut. Jõuludeks tehti verivorsti, sülti, saia ja pirukaid ning liha võis süüa nii palju kui tahtsid.

Leib, karask. Rukkijahuleiva tegemiseks pandi *leivajuur* leige veega hakkama, õhtul segati taigen ja järgmisel hommikul küpsetati leivad. Taludes oli taigna segamiseks ja kergitamiseks kolme jalaga *leevavann*. Vahel segati juuretis kolm päeva enne küpsetama hakkamist ja taigen pandi kerkima kuuma veega. Sellist leiba nimetati *kuumaveeleivaks* ehk *kolmepäevaleivaks*. Püsis kauem pehme ja oli ka maitsvam.

Leivapätsid vooliti leivalabida peal. Korraga tehti taludes 7-8 15-naglast leiba. Talvel küpsetati leibasid ahjupõrandal. Sügisel pandi neile küpsemise ajaks alla värsked kapsalehed. Sel juhul pidi ahi olema natuke kõvemini köetud. Rukkijahutaignast küpsetati *kapsa-* ja *kanepipiirakaid*.

Nisujahvest tehti pärmita nisuleiba ehk *vatska*, tänapäevases mõistes saia ei tuntud. Vadsale pandi vahel enne ahju panemist kohupiima peale. Mõnikord pandi kohupiima ka karaski peale. Vadsataignast küpsetati *seenepiirakat*. Selleks aeti seened läbi rasvamasina ja segati koorega. *Piirak käänati ikka trulli* (EA 70, Karula ja Kaagjärve vald).

Kesvajahvest karaskit tehti sagedamini kui *vatska*. Karaskitaigen valmistati veest, odrajahust ja soolast ning segati väga kõvaks. Küpsetati tavaliselt ahjus, aga vahel ka pliidil, siis nimetati seda *pliitakaraskiks*. Pliidikaraski taigen tehti võipiimast. Vahel segati piimaga valmistatud poolpaks taigen rasvatükkidega ja pandi rukkileivataignale. Taigen keerati rulli ja küpsetati nagu harilikku leiba.

Juur-ja aedviljad. Vanemal ajal söödi palju *nakru* ehk naereid. Need kasvasid hästi soomaal ja olevat olnud maitsvamad kui kaalikad. Ammutuntud aedviljad on ka hernerid ja oad. Rohkesti tarvitati porgandeid, kõrvitsaid ja sibulaid, samuti kanepit, millest lisaks köitele tehti ka maitsvaid sööke. Aedube kasvatati juba 20. sajandi vahetusel. Kurkegi kasvatati juba enne I maailmasõda, aga tomatid hakkasid levima alles 1920. aastatel.

Kala. Kõige tavalisem oli soolasilk, mida toodi Valgast korraga terve tünnitais. Värsket kala osteti kalakaupmeestelt, ise püüti Pikkjärvest. Värskest kala praeti ja keedeti supiks.

5.3 Toidunõud. 1890. aastateni kasutati taludes puust ja savist valmistatud kausse ning puust lusikaid. 1890. aastatel võeti puulusikate asemel kasutusele *plekilusikad*. Kahvlid ja noad muutusid üldiseks varem kui metall-lusikaid.

Söök pandi lauale suurte kaussidega, söömiseks kasutati väikesi kausse. Putru söödi ühisest, kuid suppe eraldi kaussidest. Taldrikuid oli vähe. Piim tõsteti *kopaga* (kulbiga) länikust savikruusidesse. Väikesed lapsed sõid püsti.

Uhmri kasutamine. Uhmris tehti odrast (kesvast) *surhterri*. Enne tampimist niisutati odrateri toasooja veega, sest nii eraldus *kesi* teradest kõige paremini. Tambitud surhterri tuulati ja pesti hoolega. Surhterri tehti korraga nii palju, kui söögiks kulus. Neist keedeti oa- või hernesuppe. Uhmris surutud suurmatega keedetud suppi peeti maitavamaks kui veskil tehtud kruupidest suppi.

VI Looduslike ja poollooduslike heinamaade ja soo traditsiooniline hooldus ja kasutus

6.1 Heinamaa ja niitmine. Vikat, luisk, reha

13.-15. sajandil hakati varem külakogukonna ühiskasutuses olnud **heinamaid** talude vahel jagama. 16.-17. sajandil kasutas iga talu juba kindlaid lappe ja ribasid, mis paiknesid teiste talude heinamaatükkidega läbiseigi. Heinategu Lõuna-Eestis algas – nagu mujalgi Eestis – rahvakalendri järgi traditsiooniliselt jaanipäeval ja lõppes jaagupipäeval (25. juulil), kui *raudnael läheb rohtu*. Rõuge kihelkonnast on ka teade, et heinategu algas *hainamaarjapäeval* (2.juulil) ja lõppes sügisel, kui lumi peale tuli. Urvastest seevastu väidetakse, et varase kevade korral võidi heinatööga algust teha veel enne jaanipäeva. Sageli ei jõutud selle tööga jaagupipäevaks päriselt valmis ja osa heinamaid jäi niitmata. Palju kasutati looduslikke heinamaid, nt **sooheinamaid**, samuti ojakaldaid ning **aruheinamaid**. Rõugest pärit teate kohaselt nimetati aruheinamaadeks niisuguseid heinamaid, millel ei olnud vett peal. Soodes kasvasid pajupuhmad, kased, emalepauhmad ja männid. Samblasood heinamaaks ei sobinud, kuna neis ei kasvanud hein, vaid sammal. Soode muutmist heinamaaks nimetati *soost*

ajamiseks. Selleks puhastati heinamaad puhmastest ja talvel kogunenud hagu koristati kevadel ära. Heinamaa mätaste raiumiseks, teeradade parandamiseks ja kapsataimede peenarde läbikaevamiseks oli kasutusel spetsiaalne *mättäkirves*⁷. Väike osa heina tehti koduümbruses viljapõldude vahel asuvatest pisikestest niidukestest, nn *lontidest*, millel oli igäühel oma nimi – näiteks Kaagjärve vallas asunud Rusi talu lonte nimetati *Püssalont*, *Kasuvariku lont*, *Adraniit* ja *Sookene*. (KV 332 “Eluolust Kaagjärve valla Rusi talus” Lilli Tuvikene).

Niitmine, kokkupanek ja kojuvedu

Heinamaale mindi niitma juba hommikupoole ööd, sageli kella kahe või kolme ajal, sest kastega on hein pehmem ja niitmine kergem. Suvel niideti *karjalõunani* (umbes kella kümneni), siis võeti pruukosti ning niideti edasi, kuni kaste kadus. Seejärel löödi heinakaared kokku ja söödi hommikust, puhati tunnike ja mindi taas heinamaale heina segama. See töö kestis lõunani. Ilusa ilma korral sai pärast lõunat teha väikese lõunauinaku, kui aga kiskus pilve, mindi kohe heinamaale tagasi.

Hommikul niidetud hein pandi õhtupoolikul **saadu**, mis järgmisel päeval laiali puistati ja vastavalt vajadusele mõned korrad läbi segati. Vaid siis, kui hein oli *lihav*, lasti sel *kaarus* 2-3 päeva seista. Saod ehk *ruad* tehti inimesekõrgused. Rõuge kihelkonnast on teade, et popsid niidavad ja panevad samal päeval *rukka*, järgmisel lasevad üle kuivada ja viivad siis varju alla. Suuremates taludes seevastu ühel päeval niideti ja järgmisel päeval riisuti. **Kuhja** ase valmistati kõrgema koha peale. Sooheinamaadel tehti kuhjale puudest ja haost alus. Kui heinamaa hobust kandis, siis veeti haod hobusega kuhjaehituspaika. Kuhi oli koonuselaadne ja enamasti katmata. Mõnikord harva kaeti kuhi õlgedega. Karjamaa lähedal asuvatele kuhjadele ehitati kaitseks loomade eest aed ümber. Kodu lähedal kuhje ei tehtud, vaid hein veeti koju.

Kuivad heinad pandi nad hobusevankrile ja veeti küüni. Sooheinamaadelt heina kokkutoimetamiseks kasutati kaua vanapäraseid **lohistusaisu**. Hobuse järele rakendatud aisad lükati heinasao alla ja saad seoti peale kinni. Urvaste kihelkonnas nimetati seda *puuga heinte kokku tõmbamiseks*. Niiskematelt sooheinamaadelt, kus hobusega sõitmine polnud võimalik, veeti heinad talvel reeteega koju. Heinaveo abiks kutsuti ka naabrid, kuna kuhjas olevad heinad pidi ju korraga ära tooma.

---

⁷ EA 13:345 pilt 12

Niitmine ja heinte küünivedamine oli meeste tegevus, naised ja lapsed riisusid. Kõigepealt niideti ja pandi kokku ristik, siis looduslike heinamaade hein. Ristikheina kariloomadele ei jätkunud. Need hoiti hobustele. Kui heinamaad asusid kodust kaugel, ööbiti heinaajal küünis.

Vikat, reha ja luisk

Niitmiseks kasutati vikatit, riisumiseks reha, kokkupanemiseks harki. Lõuna-Eestis on olnud valdav ida päritolu **vikat**, ühe või kahe löe ümber painutatud käepidemega. Kasutati sirge varrega vikatit. Vikativarre pikkus sõltus niidust – tasastel luhaheinamaadel kasutati pikema, mättasel maal lühema varrega vikatit. Käepide tehti toomingast, vikatitera valmistas sepp. Hiljem tulid kasutusele vabrikuvikatid. Vikatit teritati käiates ja pinnides, samuti noaga lõigates ehk *voolides*.

Rehavarred olid *pea poolt hargikujuliselt lõhestatud*. Lõhestatud poole külge kinnitati rehapea.

Luisud oli puust ning igast küljest kaetud paksu vaha- või tõrvakihiga, millesse oli segatud peent liiva. Selline luisutüüp on olnud levinud mujalgi Ida-Euroopas. Urvaste kihelkonna materjalide põhjal hinnati enim tammepuust luiske. Parimad luisud saadi maa seest või rabast leitud tammepuutükist ja kui säärast polnud, maeti luisk aastaks maha. Luisud tehti pikiloomu puud, sest ristiloomu polevat võtnud liiva peale.

Kaagjärve vallas Rusi talus elanud Lilli Tuvikene on kirjeldanud heinategemist Pruksisoo⁸ heinamaal järgnevalt: *Osa taludel oli heinamaa kodu juures, osal kaugemal. Meie (Rusi talu) ja meie naabrite heinamaad olid 10 km kaugusel Sangaste mõisa metsa piiril, piiriks oli väike oja. Üle oja Tartu-Valga mnt lähedal oli üksik talu – “Pruksi”, selle järgi kutsuti seda heinamaad “Pruksisoo”. Heinamaa oli soine, laialdane pind, hein kehva ja tööd palju. Heinategu omaette aga oli täis romantikat. Ümberringi mets. Inimesed läksid hää meelega sinna. Minki terveks nädalaks. Kord nädalas käidi kodus, peamiselt piima järel. Ja kui vaja, toodi ka muud toitu. Keedeti ise süüa. Õhtud olid sääli imeilusad. Vaikus – ainult naabri heinalised ühel pool. Udu. Vahest tulid metsast kitsed nähtavale. Metslindude häälitsused... Kuigi töö oli raske, olid inimesed rõõmsad. Sest siin oli ainult üks töö. Kõik kodused*

---

⁸ Joonis Pruksisoost ja Pruksisoo heinamaast KV 332

mured jäid kõrvale. Ka hobused olid rahul. Nad olid lahtiselt, ainult kammitsas. Ööseks pandi vahel ka ketti. Siin hoidsid nad ennast ikka inimese läheduses, küüni ja vankrite läheduses. Ka neil oli puhkus. Tööks ainult rugade vedu. Kodus hobused, kui nad mõlemad lahti pääsesid, lasksid vahel jalga ka. Aga siin heinamaal said nad vahel vankrist kaeru nosida. Eks keegi hoidnud neid kaugele minemast. Hunte ega teisi kiskjaid loomi tol ajal seal metsas ei olnud, nii et hobuste pärast karta ei tulnud. vahel käidi õhtuti ka naabri heinaliste juures ja teinekord jälle tulid nemad meie rahva juurde. [---] Magati küünis. Kui küün oli veel tühi, kisti isegi mõnikord vankrid küüni tala üle visatud kõitega maast pisut kõrgemale – küüni all elutsesid ussid ja hiired. Kui küünis heinu juba rohkem oli, siis ei olnud usse enam nii karta. Ka oli alati tubakapakk kaasas – piibutubak. Rahva seas arvati, et ussid ei tulevat tubaka suitsetajate juurde. Usse oli palju, notiti maha kui sai. Aga metsavahe teed mööda kõndides võis alati kuulda ussi sisinat mõne haohunniku jures, eriti Sangaste poolel.

Siia heinamaa juurde kuulus ka tükk metsa. Sääl lähikonnas Sangaste pool elas üks üksik vanem naine, üle oja. Temal oli ka lehm ja meie poolt sai ta tüki soist heinamaad. Tasu selle eest oli väga väike – ta vaatas järgi, et võõrad karjad sinna ei tuleks ja heinamaad konarliseks ei sõtkuks. Tema ei tulnud küüni magama, oli julge ja magas oma heinamaa pääl. Tema usse ei kartnud (KV 322, Kaagjärve vald).

Naeriste kasvatamine ja juurviljataimede idandamine niidul

Karula ja Kaagjärve kihelkondades istutati soomaale naereid, mis seal hästi kasvasid ja olid väidetavalt maitsvamad kui kaalikad. Urvaste kihelkonnas on tehtud kevadel niidule heinakuhja kohale kütis, kuhu hiljem külvati kapsa- ja kaalikaseemned. Kütisemaal idanema läinud taimed istutati põllule. Niidule pandi taimed idanema sellepärast, et seal oli niiske ja polnud vaja kasta, samuti polnud karta, et loomad võiksid taimedele kurja teha.

6.2 Võsast saadav kütte- ja ehitusmaterjal

Võsa raiuti maha ning maharaiutud lepad ja pajud tehti parajaks pliidi- ja ahjukütteks. Hagu oligi põhiline küttematerjal. Puid kasutati vaid leivaahjude kütmiseks ja käreda pakasega. Võsaraiumise ajal kooriti ka roovikuid ja parandati nendega hiljem karjaaedu. Mõnel pool oli võsa ja takjate raiumiseks kasutusel võsakirves. Samuti on võsa ja metsanoorendikke kasutatud ale ja kütise tegemiseks.

6.3 Tarvitavad taimed ja puumahl (toiduks ja toidu maitsestamiseks, ravimiseks, värvimiseks)

toiduks ja maitsestamiseks kasutatavad taimed

Kuigi seeni, marju, pähkleid on söödud ka vanemal ajal, hoogustus nende kasutamine toiduks 20. saj alguses. Vähesel määral on alati söödud ka erinevaid rohttaimi - näiteks naate, hapuoblikaid, nõgeseid, ohakaid, samblikke, sõnajalgu, urbi, puumähka. Urvaste ja Rõuge kihelkondadest saadud teadete kohaselt keedeti 19. sajandil kevaditi, kui kapsad polnud veel valminud, naatidest ja nõgestest suppi. Võimaluse korral tehti sellist *naadisuppi* lihaga. Rõuge kihelkonnas keedeti suppi ka 3 tolli pikkustest põldohakaidudest. Kehvadel aastatel, kui vilja ja leivajahu nappis, võidi neid lisada leemele. Enamasti sõid hapuoblikaid, männikasve, mähka ja muud taolist siiski ainult lapsed karjas käies. Leivajahusse segati sammalt, puukoort ja marju juurde harva, üksnes väga hullu nälja korral. Kui vili ikaldus, segati rukkiga teiste viljade jahu, tavaliselt aga kuivatatud ja peeneks tambitud aganaid. 18. sajandil oli aganaleib igapäevatoiduna tavaline. Puhast rukkileiba söödi vaid pidulikel puhkudel.

Söögiseente tundmine ja tarvitamine oli vanemal ajal paikkonniti väga erinev. Idapoolses Eestis on seened olnud toidulaual üsna levinud. Enim söödi seeni Setumaal ja üldse kogu Kagu-Eestis, kus seeneliikegi teati märksa rohkem kui mujal. 19. sajandil ja varemgi peeti Lõuna- ja Ida-Eestis seent leivakõrvasena silguga samaväärseks. Võrumaal on seeni naljatamisi nimetatud ka *metskitselihaks* ja *põdrapraeks*. Kuigi seened olid toiduna tähtsad eriti vaesematele inimestele, muretseti seenevaru talveks ka taluperedesse. Kui endal polnud aega korjamas käia, siis osteti. Korjasid ja müüsid näiteks kehvikute naised, kes sellega elatist teenisid. Rõuge kihelkonnast on pärit teade, et seened olid *lihale abiks* kuivalt keedult kartulite juurde. Seeni söödi ka kohupiima ja sibulaga.

Looduslikult kasvavatel **marjadel** oli toidulaual väiksem osa kui seentel. Marjakissellid, -keedised ja kodused mahlad levisid alles 20. sajandil, ajakirjanduse ja kodumajanduskoolituse propageerimisel. Vanemal ajal suvel söödi marju toorelt ja vaid jõhvikaid hoiti toorelt talveni.

Metsast korjati *mustikid* ja *palukid* (pohli). Mustikaid säilitati ilma keetmata pudelis. Pohlade jaoks olid suured lepapuust õonestatud tünnid. Pohli keedeti talveks sisse koos õuntega. Kui suhkrut sügisel polnud, keedeti pohladele ja õuntele juurde kõrvitsaid ja porgandeid. Kuivatatud mustikaid ja jõhvikaid on tarvitatud ravimina külmetuse ja kõhuhädadekorral. Jõhvikatega värviti ka viin punaseks. Punaviina jõid

naised paastumaarjapäeval (25. märts), et neil oleksid hea tervis ja punased palged. Intensiivset korjamist takistas põhilise marjakorjamisaja kokkulangemine suviste põllutööde ajaga, mil tervel täisnimesel polnud aega metsa minna. Kuna aga linnades ja mõisates leidis marjadele turgu, teeniti marjade korjamise ja müügiga elatuslisa.

Kuni 19. sajandi viimase kümnendini osteti maal ainsa **maitseainena** ainult soola. 19. sajandi lõpus hakati ostma ka pipart, vürtsi, vorstirohtu, loorberit. Kuidas varemad perenaised vorsti ja sülti maitsestasid, selle kohta andmeid pole. Küll aga korjati niitudel kasvavaid maitsetaimi veel 20. saj alguseski. Levinuim oli köömen, millega maitsestati korpe, sõira ja mõnesid kärke ja mida kuivematel niitudel kasvas hulgaliselt. Tavaliste maitsetaimedena on allikates nimetatud veel piparmünti (kasutati magustoitudes ja arstimina) ning vorstirohtu (kasutati verivorstide ja verikäkkide maitsestamiseks).

Taimeteed hakati Urvaste kihelkonnast pärit teate järgi sealkandis jooma alles 19. saj II poolel. Taimeteesid tunti küll varemgi, kuid siis olid need ravim, mitte jook. Joogiks tarvitatavasse nn metsateesse pandi pohlaõisi, maasikate ja mustikate õisi, pooltooreid marju ja varsi, vaarikavarsi ja tooreid marju, pärnaõisi ja koori, õunakoori, köömneid, palderjanijuuri, piparmündi lehti-õisi-varsi jpt teetaimi. Tee jaoks korjati taimi kevadel õite- ja poolvalminud marjade ajal. Taimed kuivatati päikese käes ja säilitati siis mõnes karbis või kotis kuivas kohas. Teed valmistades keedeti teeheina vees tükk aega. Urvaste kihelkonnass olid enimlevinud köömne- ja vaarikavarreteed. Teed joodi mee või piimaga, mõni pani isegi soola.

Tüüpiline 19. sajandi jook, mis 20. sajandil taandus, oli **kadakamarjadest** keedetud *pittinä*. Joogi saamiseks keedeti mõni peotäis kadakamarju 1-2 ämbritäie veega, kallati keedus tunni ja jäeti 2-3 päevaks seisma. Tihti kasutati mahla või meejoogiga segatult.

Hinnatud jook oli ka **puumahl**, mida tunti hiljemalt 19. saj I poolel, kuid tõenäoliselt varemgi. Mahla saadi põhiliselt kasest ehk *kõost*, vähemal määral ka vahtrast. Mahlalaskmist alustati varakevadel, kui koorealune mahl oli liikuma hakanud. Vahtramahla hinnati kõrgemalt, kuid joodi vähem, sest vaher andis vähe mahla. *Vahtramahl on parem, aga neid siin ei kasva* (EA 70, Karula ja Kaagjärve vald). Ka vahtrapuid oli vähe ja neid hinnati tarbepuudena ega rikutud. Mahla saamiseks murti vahtrapuul mõni oks ja selle otsa asetati pudel või muu nõu. Samuti sai vahtraoksast mahlaga maiustada. Vahtramahl olnud üsna magus. Puumahla joodi värskelt ja ka hapendati.

Peamine mahlaandja oli kask. Mahlapuudena eelistati niisuguseid kaski, millest ei saanud head tarbepuud. Kui lumi oli sulanud, puuriti kaske maast 1-4 jala (30 cm – 1,2 m) kõrgusele auk, pandi sinna lepapuust renn ja renni otsa kinnitati ämber. Ühest kasest võeti mahla 3-4 korda. Uus auk puuriti alati tervesse kohta. Korraga puuriti kaske üks auk, siis peeti aasta või paar vahet ja puuriti jälle. Mahlavõtmise kaske ei rikkunud ja mahla jooksis kuni puu lehteminekuni.

Mahla käidi toomas kaks korda päevas: hommikul ja õhtul. Mahl koguti tunni või törde ja säilitati jahedas (nt sahvris või aidas), kus ta tõmbus hapuks. Vahel lisati hapendatud mahlale suhkrut, kuid mahla on säilitatud ka suhkruta. Kui mahlale hallituskord peale tuli, kooriti see ära ja pandi kaane all puhas riie. Tünnis hapnenud mahla nimetati ka *mahlataariks*. *Kõomahla* joodi heinaajal ja suvel kuumaga. Uuemal ajal tehtavat kasemahlast ka veini, lisades keedetud sõstraid või muid marju.

ravimtaimed

Närvipõletiku ja reuma puhul viheldi saunas nõgestega. Reumahaige liigese ümber seoti kõvasti kaselehtedega räät.

värvitaimed

Villase ja linase kanga värvimiseks on kasutatud kase- ja tammelehti, haava- ja lepakoort, kanarbiku- ja põldosjavarsi, nõgeseid, noori kuusekäbisid, kollaseid karikakraid, karusammalt, sookikkaid. Lepakoort ja kanarbikuvarsi kasutati linase riide värvimiseks. Urvaste kihelkonnast pärit teadete kohaselt taimi keedeti, seejärel pandi lõngad või riie värvivedelikku ja kuumutati siis märga riidet kuumas ahjus. Mune värviti sibulakoorte, vihalehtede, rukkiorase ja värvilise riidega.

6.4 Turbalõikamine

Urvaste kihelkonnast on ka teade turbalõikamise kohta. Turbakogumine oli küllalt mahukas töö. Turbaraba oli osade kaupa antud inimestele kasutada, kellest enamikul oli raba äärde ehitatud katusealune. Kevadel enne heinaaega läksid mehed sohu turvast lõikama. Lõigati eriliste turbalabidatega, mis olid tavalisest suuremad. Hommikul mindi, leivakott kaasas, õhtul hilja tuldi, ja nii mitu päeva järjest, kuni vajalik kogus turvast sai lõigatud. Turvast lõigati sügavates kraavides, käimiseks jäeti kraavide vahele kitsad lõikamata ribad. Lõigatud turbapätsid olid üsna suured, 40-50 cm pikad ja 20 cm paksud. Need laoti soo oma osa peale laiali. Kui turvas oli

kuivanud, ladusid naised-lapsed selle hunnikusse. Turbapätsid viidi tassimisraamiga küüni ja laoti seal väga korralikesse, katuseharjani ulatuvatesse hunnikutesse. Kui kogu turvas küüni ei mahtunud, laoti pätsid küüni kõrvale hunnikusse ja pandi tassimisraam vihmakatteks peale. Talvel toodi turvas reega koju. Reele oli selleks puhuks ehitatud spetsiaalne kõrge raamistik.

VII Metsatööd, kütmine ja metsmesindus

7.1 Puude langetamine, töötlemine ja vedu

Eespool tsiteeritud Lilli Tuvikese mälestuste järgi olevat Kaagjärve mõisnik F. von Grothe hoolitsenud väga metsa eest ja hoidis metsa, võib-olla sellepärast ka talupojad hakkasid rohkem metsa hoidma. Muidugi, mõis võttis vahel ikka metsa maha ka – oma tarbeks ja mõni tükk müügiks. Igal talul oli enamasti ikka karjamaade ja heinamaade ääres metsa. Aga suurem osa küttepuid osteti ikka Lätimaa poolt, kus olid suured metsad. Minki ja lõigati säääl puud maha ja hää reeteega toodi koju. Omast metsast ei täidnud keegi just küttepuid võtta. Ainult kuivanud puud ja võsa võeti. [---] Kevadel tehti mõisale metsapäevi. Peamiselt metsa istutamise ajal (KV 332, Kaagjärve vald).

Metsa osteti ja töötati üles oli igal talvel. Palgid, aga ka oksad ja hagu veeti koju. Palkide vedamiseks kasutati enamasti palgikelku⁹, kuid ka lohistati. Selleks seoti köitega ree külge palgipakk (põikpuu). Sellele tõsteti üks palgiots ja köideti kinni. Palgi teine ots jooksis mööda maad.

7.2 Ale ja kütis

Aleviljelus on Eestis ajaliselt kõige kauem kasutatud maaharimisviis, mis sai alguse kaugel muinasajal ja millest loobuti lõplikult alles 19. sajandil. Lõuna-Eestis mäletati ale ja kütise tegemist veel 20. saj alguses. Põlispõldude kõrval on metsapõldude tähtsus olnud üsna suur. Ka Karula, Rõuge ja Urvaste kihelkonna aladel on uut põllumaad sajandite jooksul metsa arvelt saadud. Metsavaestel aladel tehti **kütist**.

---

⁹ Vt joonist EA 87:354. Sama kelk on olemas ka Eesti Rahva Muuseumi kogus numbri all A 573:67.

Selleks põletati hagu jm oksarisu kinnikaetult ehk nn *ummuksis* ning kanti tulimuld hiljem laiali. Allikates kiidetakse nii alet kui kütist viljakuse pärast.

Ale ehk *sõörd* (ka *saat, ale, hale*) oli 19. sajandi esimesel poolel alles laialdaselt tarvitusel. Sõõru tegemisest on teateid isegi 1920. aastate keskelt. Sõõru kadumine on seotud metsade vähenemisega ja metsaseadustega. Aletati noore, 10-20-aastase metsaga. Alepõllu eelis põlispõllu ees oli suurem saagikus. Samas vähenes alepõlluviljakus väga kiiresti ja üle 3-4 aasta ei tasunud üht alemaad harida. Maatükk jäeti paarikümneks aastaks puhkama kuni uus mets peale kasvas.

Sõõru tegemiseks otsiti kuivem ja kõrgem metsaalune või võsaga kaetud koht, eriti sobivaks peeti kruusast maad. Vesine ja karusamblaga kaetud maa seevastu sõõruks ei kõlvanud. Sõörd raiuti talvel, kevadel või varasuvel, arvestades nii raiutavate puude osakaalu kui külvatava vilja liiki. Märtsis või aprillis võeti maha okaspuid, *lehtede tuleku aegu* aga lehtpuudega kaetud ala. Lehtpuusõõrule külvati tavaliselt rukist.

Puude mahavõtmiseks kasutati jämeda lühikese varre otsa kinnitatud **võsarauda** ehk *võssaid* (ka *võsuvikat*). Sellega töötades hoiti võsalatva vasaku käega kinni ning paremaga raiuti. Raiuti ka kirvega. Väiksemad puhmad hävitati võsurauaga, peenikest võsa raiuti laiade pika varrega vikatitega. Kui sõõru tegemisel jäi ette suurem puu, võeti seegi maha. Suured puutüved toodi koju ja tehti halgudeks. Vähesese metsaga taludes toodi sõõrumaalt ka roovikuid viljarõukude, aedade jm tarvis.

Hagu, puuladvad ja oksad laotati ühtlaselt sõõrule ning lasti neil vastavalt vajadusele kuivada 1,5 kuud kuni pool aastat. Alemaa pidi olema küll kuivanud, kuid mitte rohtu kasvanud. Tavaliselt pandi haod põlema kuival ja keskmise tuulega suvepäeval. *Püüti sõõrdu panda põlema tuule pealt, ja siis kui tuul metsapoolt oli. Et tuli metsa ei lähe puhastati teerada metsaarde samblast ja prügist puhtaks* (EA 10, Rõuge khk). Puude põlemist valvati labidate, viklade ja teivastega, kuid vahele ei segatud. Põlemisest järele jäänud rootsud korjati hulgakesi – korjasid nii naised, lapsed kui mehed – kokku ja viidi koju kütteks. Mõisas jäeti need põllule vedelema.

Seeme külvati harilikult otse tuhka, pöörati sahaga mulda ja äestati siis üle. Ka on sõõrdu enne külvamist kergelt küntud. Kui põllul olid suuremad kännud, siis aeti seeme mulda äkkega või lühikese harkadruga.

Esimesel aastal kasvatati alemaal otra, suvi- ja talirukist ning odra- ja naerisegu ning järgnevatel aastatel lina ja kaera. Naereid, kaera ja lina ei kasvatatud siiski igal pool. Sõnnikut hakati laotama umbes 5 aastat pärast sõõru kasutuselevõttu.

Saagi suurus oli erinev, kuid hea sõõrd andis keskmiselt 7-8 tera. Vilja võis saada kuni 15 tera, halvematel aastatel aga vaid 3-4 tera. Külvamisel järgiti loodust. Nii on on külvatud *kesew 8 ja 9 nädalal peale pööripäeva, kui rukkis õitses, siis ei külvatud enam. Tatar külvati kui "kadak õitseb". Talirukki külviaeg kui maa kuiv, tolmas ja põldohaka seeme tuules lennab, ja kured soojamaale lähevad. "Rüga tuhka, tõug mutta!" tähendab rukkis kuivale mullale, tõuvili märja, pori ja mudaga* (EA 13, Rõuge khk).

Kütise ehk *küttiise* tegemine hakkas hääbuma 1890. aastatel. Kütise kohta arvati: *Kellel talul küttiüst künda ja teha on, see elab, kellel ei ole, see ei saa rikkaks* (EA13, Rõuge khk). Vastupidiselt sõõrule valiti kütise tegemiseks madalam savimulla või karusamblaga kaetud võsastunud ala, kus ader turvast välja kündis.

Maa künti enne põletamist sahaga üles. Põletatavad haod raiuti *kõige suurema lehe ajal* ja laoti sületäite kaupa seotud *mühkude* või sidumata *kubudena* umbes 2-3-meetrise ridadena maapinnale, kaeti kuivanult või ka kohe turbasamblaga kinni ja jäeti seisma. Kui pealelaotud turvas enam märg ei olnud, pandi *küttiüs* kuiva ilmaga põlema. Põletati keskmise või suurema tuulega, hagude ladvaotsad vastu tuult, et paremini põleks. Kui turvast oli rohkesti, tehti *haokoov* tihedam, nii et ridade vahele jäi üks tuli. Kui turvast nappis, siis tehti ridade vahed laiemad. Tõuvilja (odra) saamiseks põletati *küttiüst* kevadel enne külvi, rukki jaoks 25. juuli paiku.

Põlemise järel aeti turbas ja tuhk labidaga laiali, äestati äkkega tasaseks ja külvati sahaga või harkadraga seeme maha. Esmalt külvati kütisemaale vaheldumisi rukist ja otra, mõnikord ka naerist, tatart ja kaera. Kevadeti on küttiüst kasutatud kapsataimede jaoks. 4-5 aasta pärast hakati kütisepõldu sõnnikuga väetama ja väidetavalt võis sel kombel *ilmast ilma* põldu pidada. Mõnes kohas jäeti maa mõne aastase harimise järel seisma, kuni mets jälle peale kasvas. Küttiüs andis keskmiselt 10 seemet. Saagikus sõltus maatüki omadustest ning külvatava vilja liigist.

7.3 Puidu, juurte ja koore kasutamine

Vanasti tarvitati taludes puude erinevaid osi kõikvõimalikul moel – alates pisimate tarbeesemete valmistamisest kuni taluhoonete ehituseni välja; samuti tõrva ja tókati ajamiseks, toiduks jne. See, kui palju ja millisel otstarbel kusagil puitu kasutati, sõltus olemasoleva metsa suuruselt.

Puunõusid kasutati 1890.aastatel. Ilusaid värvitud puukausse ja -lusikaid olevat Karula kandis müütanud ringirändavad potisetud. Paralleelselt savikaussidega kasutati ka lihtsaid treitud värvimata puukausse ja isetehtud puulusikaid. Huvitava puunõuna võib märkida *puhemoldi*. Seda kergelt kaasaskantavat nõud tarvitati vanal ajal metsast kadakamarju korjates. Kadakaoks painutati molli kohale ja kepiga koputati marjad nõusse. Seejärel puhuti okkapuru välja ja pandi marjad kotti. Tavaline saak oli üks mõõt marju metsaskäigult. Marjadest tehti talvel kuuma vee sees *pittinät* – oli maitsev magus jook. Puhemoldis puhuti ka kapsaseemneid ja köömneri puhtaks.

Puude kasutamise kohta on ka mitmeid tänapäeval veidralt mõjuvaid üleskirjutusi. Näiteks puude **mähka** sõid lapsed karjas käies, teised seda ei tarvitanud. Küll aga olevat sõja ajal, kui poes tubakat saada polnud, suitsetatud kanepiaganaid, ristikkeinaaganaid, seina vahelt nopitud sammalt ja kevadel metsa alt korjatud kuivanud lehti. **Okkaid ja lehti** on kasutatud ka talvel loomadele allapanuks: kuusemetsa mehed raiusid kuuseoksi, kasemetsa mehed sügisel langenud kaselehti. Kõige paremaks allapanuks arvati olevat kuivatatud soosammal.

Männi- ja pajujuurtest tehti metsarikastes paikades mitmesuguseid korve. Juurte kättesaamiseks löödi need kirve või kõplaga vallale. Urvaste kandis, kus metsa oli vähem, tehti juurekorve harva. Kartulite jaoks valmistati paadi moodi korvid, piklikud *vangudega* e sangadega aga pesukorvideks. Ka reisikorvid tehti kuni 1910.aastateni vitstest või juurtest. Need olid kaanega – üks kaas käis niisama peale, teine sellele veel hingega peale. Ka aeti männi ehk *pedaje* pikkadest juurtest tõrva. Karula kihelkonnast on teada, et seal tehti vanasti mõisates tõrvastest männikändudest ppeale tõrva ka tärpentiini. Tõrva aeti savist ja kivist ehitatud spetsiaalses lõõrideta ahjus. See meenutas kujult heinakuhja. Tõrvaahjud olid ainult mõisates. Talumehed ajasid tõrva augus ehk hauas. Tõkatit tehti kummulikeeratud pajaga.

Tõrvaga määriti vankrirattaid ja tõkatiga saapaid, kuid tärpentiini ja tõrva on tarvitatud ka mitmete haiguste puhul. Eriti headeks haavarohtudeks peeti kuuse- ja toomingatõrva. Rõuge kihelkonnast on üles kirjutatud järgnev reumarohu valmistamise retsept: *asunik puhastatud tärpentini, 3 türgipipra kauna, 20 gr kamprit. Segu keeta ummuses, valada pudelisse, lasta seista 3 tundi. Asetada kord nädalas peale sauna linane lapp haigele kohale 10 –20 minutiks* (EA 46, Rõuge khk).

Lepakoorest tehti kevaditi torbikulaadseid *rupikuid*. Selleks keerati puu ümbert võetud koor pulgata kokku. Koore väliskülg jäi väljapoole. Noortest pehmetest ja siledatest pajukoortest punuti viiske, mida veel 19. sajandi lõpuaastatelgi tööjalatsitena kanti. Urvastes tehti viiske ka toomepuukoorest ja Rõuges niinest. Karjalapsed tegid ajaveetmiseks lepa- ja paljukoorest pille.

Tohtu kisti kevadel mäha ajal noaga nii suurelt kui vaja. Selleks tõmmati puule pikuti nii pikk joon sisse, kui laia tohutükki taheti. *Soone ülemisel ja alumisel otsal tõmmatakse noarõngas ümber puu. Soonest tõstetakse noaotsaga tohuserv üles ja ümber poole puuni kistakse tohtu ettevaatlikult, et see ei rebeneks, lõpuks võib tõmmata päris robinal* (EA 13, Rõuge khk). Nagu mujal Eestis, nii olid ka Karulas, Rõuges ja Urvastes levinud kasetohust keeratud lihtsad marjatorbikud - toht käännati kokku, pealmine pool väljapoole. Rõuges valmistati 1887-1888. aasta paiku tohust ka ovaalseid kaanega ninatubakatoose – vanad naised tõmmanud tol ajal peenikest ninatubakat. Peale selle tarvitati tohtu mesipakkude katuse kaitseks ja vooderdamiseks, kalastuses võrgukorkideks ja ehituses katusetäiteks – roovlattide peale löödavat kord põiklaudu, need kaetavat kasetohuga ja neile lüüakse omakorda kiselauad peale, et toht kokku ei tõmbaks. Tohust valmistati kasetõrva ehk tōkatit või *täidast*. Karulast on teada järgnev kasetõrva ajamise meetod: talvel korjati loomade kondid kokku ja pandi aeti koos kasetohuga patta. Pada keerati kummuli vastu laudalust. Savist tehti renn, mis juhtis tōkati topsikusse. Paja peale tehti tuli. Algul tuli mööda renni tärpentiinilõhnalist vedelikku – seda ei tarvitatud: *tolle visasime mõtsa*. Kui hakkas tilkuma tõrvataoline vedelik, siis seda koguti. Saadud tõrva sees oli ka kontide rasv, mida peeti heaks hobuseriistade määrdeks. Hobuseriistu määriti vanasti kaks korda aastas.

Tōkatit kasutati saapamäärde segamisel. Rõugest pärineb järgnev retsept: $\frac{3}{4}$ toopi tōkatit segati $\frac{1}{4}$ toobi tõprarasva ja $\frac{1}{8}$ toopi vahaga (EA 13, Rõuge khk). Tänapäevainimesele olevat selline määre aga liiga vänge lõhnaga.

7.4 Küttimine

Loomad. Vanasti söödi metsloomaliha harva, sest metsad kuulusid mõisatele ja neid valvasid mõisate palgatud metsavahid. Vähesel määral metsloomi siiski salakütiti. Söödi jänese-, metskitse- ja põdraliha. 1920. aastatel kurtis ERMi kaastöötaja, et noorematel juba ammu püss, endisaegsed lõksud pea ununenud ja teateid saab

vanadelt küttidelt ja metsavahtidelt. Nood pidasid vanu püüdmisviise ausamateks, sest nii kütil kui jahiloomal olid võrdsemad võimalused eduks. Vanaaegsete lõksudega püüdmine nõudis jahimehelt head loodusetundmist, samas kui tulirelvad jätaavad loomale vähe pääsemislootust.

Tollaste küttide andmetel esines 19. sajandi viimasel veerandil Edela-Võrumaa metsades veel nii karusid, ilveseid kui hunte. Põtru olevat vanemal ajal olnud palju, kuid kitsi huntide ja ilveste tõttu vähe. 1920. aastatel loetleti järgmisi metsloomi: rebane, kährik, nugis, tuhkur, naarits, saarmas (*udras*), nirk, orav, jänes, kullid, mõtus, teder, põldpüü, laanepüü, snepp, part, sookured, toonekured, *hytid* (metstuvid), kroogu, rukkirääk, rännaku ajal luik ja hani.

Püüdmisviisid.

Juurdehiilimine ja varitsemine. Põtradele ja kitsedele soovitati otse vastu liikuda. Kui loom hiilija poole vaatas, soovitati seisma jääda. Siis pidavat too inimest mõneks kännuks ja söövat rahulikult edasi.

Mõtustele pidi hiilima nii lähedale, et ulatus neid *västrega* lööma. Mõtused laulavad (mängivad) lumemineku ajal, sellest annavad märku ringikujulised jooned lumel. Mõtus lendavat juba õhtul suure pahinaga soos või sooservas kasvava kuuse või männi otsa, tema hommikune tasane laul kostuvat paarisaja meetri taha. Hiilima pidi mõtuse laulu haripunktis, mil laul muutub sosinataoliseks ja katkematuks ja lind midagi tähele ei pane – ikka 3-7 sammu korraga, viimane samm praksudes, et lindu müraga harjutada.

Ka karujahi puhul kasutati varitsemist. Oodati seal, kus karu söömas tavatses käia, näiteks kaerapõllu servas või metsas. Selleks ehitati mõne suurema puu oksale või puude vahele 3-4 m kõrgusele spetsiaalne lava. Karude ja huntide varitsemiseks oli kasutusel teinegi viis: selleks suunati sambla, mätaste vm alla peidetud püssi toru loomaraipele, püssikuke külge kinnitati nõör ning kütt asus allatuult varitsema. Kui mõni hunt või karu raibet sööma tuli, tõmbas kütt nõörist ja püss tulistas. See viis polnud aga kuigi tulemuslik.

Kährikut varitseti kuuvalgel ööl tema pesaagu juures paarikümne sammu kaugusel.

Põldpüüsid püüti suure sarjaga. Talvel paksu lumega raputati maha teri ja asetati suur tuulutamissari pulgakeste najal nende kohale. Ühe pulga külge kinnitati

pael. Kui nurmkanad teri nokkima kogunesid, tõmmati paelast ja sari langes lindudele peale.

Juurdemeelitamine. Huntide ligimeelitamiseks sõideti kuuvalgetel talveöödel reega ja kiunutati siga. Ree taha oli nõoriga seotud räbalaid või õlgi täis kott. Kui hunt kotile hüppas, oli kütil teda kerge lasta.

Jäneste jaoks raputati talvel laudaümbrusse lumele ristikehina. Heina pandi teerajana, mis viis otse varitseva kütini.

Tetresid on meelitati puust või riidest tehtud ja mustaks värvitud tedrekuju ehk *polmani* või *pulvani* abil. Tedrekukke, laanepüüd ja parti kutsuti ligi ka linnuhäält järgi tehes. Laanepüü hääle matkimiseks valmistati hanesulest vilesid.

Ajamine ja sissepiiramine Põtrade, kitsede, jäneste ja rebaste ajamist alustati nende harilikes läbikäigukohtades allatuult varitsedes. Nugist saab ainult aktiivselt püüda – tuleb leida värske nugisejalg, (sest nugis liigub palju), mis puu otsas ära lõppeb. Kähri aetakse taksikoeraga ja piiratakse sisse– mäes olevatesse urgudesse saadetakse koer. Kostuva koerahukumise järgi kaevata auk ja lasta püssiga või kui nahka ei taha rikkuda, siis lõua alla haak lüüa ja sopist välja tõmmata ning kepiga surmata.

Peale selle püüti loomi automaatselt toimivate relvade ja mitmete lõksude abil. **Automaatselt toimivad relvad** kujutasid endast söödaks pandud loomakorjusele sihitud laskevalmis püsse, mis avanesid automaatselt, kui mõni loom raibe juurde tuli. Nii püüti karusid, hunte ja rebaseid.

Haudu ehk auke kasutati vanemal ajal küllaltki palju põtrade ja huntide, kuid ilmselt ka jäneste ja lindude püüdmiseks. Põtrade jaoks kaevati haavavõsastikku põdrapikkune ja laiune ning kahe meetri sügavune auk, mis kaeti okstega. Hundihauad olid 2,5-3 meetri sügavused ümarikud augud. Haa keskele pandi tulp, mille külge kinnitati sööt.

Silmused ja linnukeeled. Jänesele pandi aiaaugu alumisse serva teeraja äärde hästi painduvast traadist või nõörist silmus – et jänese pea sisse mahuks ja rind või keskkohk kinni jääks. Sügiseti ja kevaditi pandi hõredatesse metsaalustesse, nõmmele või liivaste sookraavide servale mõtuste jaoks silmuseid ehk linnukeeli.

Rõngakujulised keeled tehti 6-8-kordsest jõhvist, pehmest traadist või vahaga määratud paelast ja kinnitati maasse torgatud keppide või okste külge. Keelte ümbrus maskeeriti maassetorgatud oksakeste või rohukõrtega. Tetresid olevat püümisega keerulisem kätte saada.

Lõksud. Huntide püüdmiseks kasutati lahtikäiva kaanega laudadest kaste, kuhu asetati sööt. Tunti veel jänese, tuhkrude, mõtuse ja saarma ehk *udrase* lõksu. Nurmkanu püüti lõksuna seatud tuulutamissarjaga, põldpüüsid ja noori parte kalamõrraga.

Püük konksude ja raudadega. Harglas olevat kunagi püütud rebast puu otsa pandud konksu abil, mille alla ja külge olid peibutuseks pandud kalad. Raudu tarvitati rebaste, kährikute, tuhkrute, kullide, hundi ja karu püüdmiseks.

Püüdmine mürgi ja viinaga. Tapetud ja lahtisel tulel kõrvetatud kassi lohistati hobusel või suuskadel sõites järel ning juhiti nii kassikorjust püüda üritav metsloom mürgitatud pillide juurde. Mürgipillid valmistati ise. Selleks pandi vahakapslitesse strühniini või arseeni.

Karusid on püütud ka viina abil. *Põllu servale või mujale kus karu teatakse käivat pannakse maha mollikene. Mollil on keskel vahesein, üks pool molli õõnsusest täidetakse meega, teine piiritusega, viimane kaetakse pealt tohuga kinni* (EA 13, Rõuge khk). Molli vaheseinas olid augud, millest valgus mett sööva karu kaussi piiritust. Karu jäi purju, uinus ja siis oli teda kerge tappa.

Püssid. 19. sajandi viimasel veerandil kasutati tuletabaga ehk *ränipyssä* ning eestlaetavaid *tsilinderpyssä*. Tagantlaetavad püssid muutusid üldiseks 19. ja 20. sajandi vahetusel.

7.5 Metsmesindus

Põllumajanduslikest kõrvaleratusharudest on **mesindus** olnud üks olulisemaid. Juba esiaja lõpul kuulus **vaha** Baltimaade tähtsate väljaveokaupade hulka, keskajal kasutati seda kirikus suurel hulgal küünalde tegemiseks. Enne suhkru tulekut oli mesi oluline toiduaine ja meest kääritati vähese alkoholisisaldusega jooki **mõdu**. Keskaegsetes ürikutes mainitakse pärandiloeteludes ka tarupuid ja meekarjamaid.

Pikka aega on Eestis harrastatud valdavalt metsmesindust – mesilasperesid peeti metsades, kasvavate puude looduslikes või kunstlikes õõntes. Mesinduse langus saabus 16. sajandil, kui kasutusele tuli pilliroosuhkur. Samasse sajandisse jäi ka reformatsioon, mistõttu kirikute küünaldetarbimine vähenes oluliselt. Umbes samal ajal hakkas metsmesinduse kõrval suuremat tähtsust omandama kodumesindus.

Lõuna-, eriti Kagu-Eestis olid olud mesinduse jaoks kõige soodsamad. 16. sajandil nõuti mõnel pool Lõuna-Eestis talupoegadelt isegi meekümnist. Lõuna-Eestis säilis metsmesindus 19. saj algupooleni, Eesti Rahva Muuseumis talletatud mälestuste järgi käidi ka veel 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses metsast mett toomas. Hiljem võeti kasutusele pakktarud ja seejärel juba kastpuud. Mett tarvitati siinkandis söögiks ja müügiks. Vaha müüdi kirikutele küünalde tegemiseks. *Mesilasi kutsuti ikka mesilasteks, kuid harva ka lindudeks* (EA 10, Rõuge khk).

Vanasti olnud haavapuuõõntes loomulikud mesilaspesad. Sealt mett võttes hävitati terve pere. Tavaliselt oli ühel talupojal mitukümmend, kuid võis olla isegi kuni paarsada peret. Ka on kasvavatesse puudesse ammu ajast tarusid kaevatud. Kui talupoeg ise taru õõnestas, siis tegi ta augu puu lõunapoolsele küljele. Tarupuude valikul eelistati kohti, kus kasvas rohkesti kanarbikku, mida peeti väga heaks meetaimeks. Enamasti kasutati tarupuudena mände ehk *pedajaid*, sest kuusk murdus sisseõõnestatud taru kohalt kergesti katki. Metsmesindusel olid ka omad varjuküljed: *paha oli see, et mesilased ei püsinud kaua niisuguses puus. Vaha läks harilikult ruttu halvaks ja mesilased pagenevad välja* (EA 10, Rõuge khk).

Omalaadset üleminekuvormi metsmesindust kodumesilaste pidamisele kujutas mesilaste püüdmine metsast koduse taru tarbeks. Selleks pandi *kussal* (väike kerge puutaru) heinamaal või metsaservas üksikuna kasvava suure puu otsa. Eriti sobivaks peeti allapoole rippuvate okstega puud, näiteks kuuske. Tihedasse metsa neid ei viidud. Kussal asetati umbes poole puu kõrgusele, et karu ligi ei pääseks.

Kussal valmistati vanast puust. Kui tarvitati värsket puitu, siis tuli taru mesilaste ligimeelitamiseks seest suhkruvee või vahaga kokku määrada. Kussali tegemiseks kasutati õhukesi õõnestatud puupakke, nende puudumisel tehti kussaleid kahekordsest kuusekoorest, mille vahele pandi paaritolline savikord. Üks peremees võis kasutada korraga mitmeid kussaleid. Kui mõnesse asus mesilaspere, viidi see kussaliga koju ja aeti tarusse. Hoolas mesinik viis puu otsa kussaleid ainult suveks, juuni ja juulikuuks, muidu hoiti neid kodus varju all, et ära ei mädaneks. Kussalid

kadusid tarvitusest 19. ja 20. sajandi vahetusel praktilistel põhjustel, sest metsas kasvavates puudes enam mesilasi ei peetud ja mesiaiaast pääsesid sülemid harva lendu.

Pakktarud olid Eesti lõunapoolsemates kihelkondades veel 1920. aastatel osaliselt tarvitusel. Ühes talus võis olla 10-20 taru, suurematel mesinikel kuni 60 taru. Pakktaru ehk *pakkpuu* nimetus tuli kasutusele room- ehk kastpuude ilmumisega. Varem nimetati mesipuud lihtsalt *taruks* või *mehiseks*.

Pakktaru võidi asetada püsti või külili. Mesinike väitel olevat püsti asetatud tarudest saanud enam peresid ja külili pandud pakkudest rohkem mett. Püstises pakus valmistasid mesilased kärjed ülevalt alla, külili asetatud pakus seevastu põigiti puule. Seetõttu võis külili pandud pakust ka soojal ajal hästi mett kätte saada, samas kui püstisel pakul võisid kärjed alla vajuda või mett pesaruumi tilkuda. Tihti kasutati mõlemat tüüpi tarusid talus samaaegselt. Ühest pakust saadi keskmiselt 30 naela mett ja 1,5 naela vaha.

Vanasti tehti tarusid kuusest, pedajast ja roopajust, harvemini *pähnast* (pärnast). Kuna mesilased ei armasta vaigulõhna, peeti kõige kohasemaks paju ja magusa lõhnaga pärna. Kui taruks valiti kuuse- või männipakk, pidi see olema poolmäda ja eelistatavalt juba loomulikult õõnes. Tegelikult kehtis sama nõue ka teiste puuliikide kohta, sest talvel imas poolmäda puu niiskuse endasse, kuid noorel kõval puul jäi see tarupinnale. Tegelikuses tehti enamik tarusid siiski männist – ühest puust sai teha 3-4 taru. Palk kooriti ära ja lõigatakse sobiva pikkusega pakkudeks. Tavaliselt oli taru kõrgus 140-160 cm ja läbimõõt 45-65 cm. Mida paksemast puust taru tehti, seda soojem see oli ja seda vähem vajasisid mesilased toitu.

7. 6 Ühepuuvened ehk ruhed

Üks maailma vanimaid paadivorme – ühest puust õõnestatud vene ehk *ruhi*, *ruuh*, *rohe* – oli Edela-Võrumaal tarvitusel veel 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Ruhesid kasutati kalapüügil, linaleotusel, luhal heinakakkumiseks, kuid ka lõbusõiduks ja muuks. Pikemad ruhed sobisid hästi noodapüügiks. Hiljem levisid laudadest vened: *Ühepuulootsikuid siinpool enam pole, sest nad pole laudadest lootsikutest paremad. Ja mis peamine – ühest puust lootsik tuleb kallim kui sama suur laudadest lootsik* (KV 24, Karula khk)

Kuigi enamasti valmistati ruhesid peamiselt haavapuust ja harva pedajast, oli Karula kihelkonnas kombeks teha neid pigem männist. Puid raiuti novembris, detsembris või jaanuaris, mände noorel, haabu vanal kuul.

Ruhesid¹⁰ õñestati kodus ise. Selleks raiuti toorest palgist 2-3 m pikkune pakk ja tahuti selle üks külg tasaseks. Siis hakati *konkskirve* ehk *vessiniga* õñestama või *välja kaivama*. On teada, et Kaagjärve vallas tehti külgede lõppviimistlus *kõplaga* (kirvetaolise ümara ninaga tööriistaga). Ruhede laius sõltus palgist, keskmiselt oli see 40-60 cm. Külgede ja põhja paksus ei ületanud harilikult 5 cm. Nii nina- kui päraosa sein jäeti paksem, terav või tõmpjas. Nina raiuti allapoole veidi kaldu, tagaots jäeti poolümarikuks. Ette löödi sepa valmistatud kolmnurkne raud, tagaotsa raiuti ristipidi joon. Seda kõike tehti selleks, et lootsik pikuti ei praguneks. Kinnitusnööri jaoks löödi ruhe ninna pulk või puuriti sinna auk.

Kui materjali oli vähe, valmistati ruhe kahest põhjas omavahel raudklambritega liidetud poolest. Inimeste vedamiseks mõeldud lootsikud tehti harilikult ikka sellised, et rohkem inimesi sisse mahuks. Rappumise vähendamiseks ja parema kandejõu saavutamiseks kinnitati mõnikord ruhe külgedele **tiivad** – 20-25 cm laiused lauad, mis päris ninani ei ulatunud. Kaagjärve vallas kutsuti sellist paati ka *tiibadega künaks*. Mõnel pool on tarvitatud ka kahest peenematest palkidest tehtud kõrvutiasetsevast künast ruhet, mis olid omavahel naeltega ühendatud.

Kui lootsik valmis, lükkas peremees ise ta vette, istus sisse ja sõitis esimese sõidu. Vette lükates öelnud peremees: “Isa, Poja ja Püha Vaimu nimel, algame sõidu” (KV 24, Karula). Sõuti nii ühe kui kahe mõlaga. Ühega sõudes seisti, kahega sõuti istudes. Vahel, kui jõevesi oli madal, lihtsalt lükati püsti seistes paati põhjast mõlaga edasi.

Kui ruhet ei tarvitatud, siis määrati see kivitõrvaga kokku.

---

¹⁰ Näiteks Tsooru valla Märatse talu peremehe Jaan Stambergi kolme meest kandnud jõeruhe mõõdud oli järgnevad: pikkus 3 m 17 cm, päralaius 42 cm, nina laius 35 cm, lootsiku õñsuse sügavus 29 cm, serva paksus ülal 1,5-2,5 cm, pära kõrgus väljastpoolt 35 cm, pära ja ninaseina paksus 23 cm.

Mõningaid märkmeid traditsioonilise rahvakultuuri tänapäevaste kasutusvõimaluste kohta

Linakasvatus võiks olla turismitalude keti teema. Võib pakkuda turistidele võimalust lina arhailisel viisil töödelda. Kasutada saab nii linakiudu kui -seemet – linane riie (müügiks, kangakudumise näitamine või kursused), niit (pits), linaluid kasutatakse ökoehituses (nt savikrohvi komponendina), linavildi vabrikusse viia, kompostiks; meditsiinis linaseemned ja –õli.

Rukkiõled. Õlgedest on punutud matte, sarapuu- või pajuviitstega läbipõimitud õlevihtidest on punutud suuri korve ja kaanega urne (näidised ERMis).

Samuti kasutatakse õlgi ökoehituses täite- või soojustusmaterjalina.

Õlgedega, nagu pilliroogagi, soojustati palkseinu väljastpoolt. Seinale kinnitati kolme rõhtlati abil mõne cm paksune roo või õlekiht.

Läänemaal valmistatakse roomatte, millega kaitstakse talvel peenraid ja viljapuid, samaks otstarbeks võib tarvitada õlematte.

Toit. Lisaks sellele, mida Karulas juba niigi tehakse, võiks pakutavat mitmekesistada, pakkuda erinevaid karaskeid, *vatska* (vt eespool teema Toit), erinevaid pirukaid, kanepitoite, kuivatada ja suitsutada nii sea- kui lambaliha. Katsetada võiks ka metsasaadustest toite.

Käsitöö. Võiks julgelt esile tõsta maalamba villa eripärasid – et see on karmim, rasvasem, vetthülgav, et lõng võib olla ebahühtlasem kui poelõng; samuti lambavilla naturaalseid toone. Eeskujuga võiks võtta nt Islandilt, kus kohalikku samade omadustega lõnga (“lopi”) palju kasutatakse. Karula villaste rahvariiete puhul on nimetatud villase lõnga ebataavalist jämedust ja kanga paksust. Ka Islandi maavillane lõng on märksa jämedam kui tavaline lõng.

Vitspunutisi saab valmistada okstest, juurtest, männilaastudest. Traditsiooniliselt on valmistatud ka suuri, kuni meetrise kõrguse või läbimõõduga korve. Laastukorve võiks valmistada kirvega lõhestatud kuni sentimeetri paksustest männilaastudest, sest selline korv on palju vastupidavam kui masinalaastudest korv.

Ehitised. Karulat puudutavatest ERMi joonistest ja fotodest võib kasu olla ehitiste taastamisel (vt jooniste nimekiri).

Lisaks juba populaarsetele laastu-, sindli- ja kimmikatustele võiks proovida ka teisi traditsioonilisi katusekatmisviise, nt laudkatust, mille puhul kisklauad asetati suurtele kasetohu või kuusekoore tükkidele.

Üks huvitav soojustustehnika on nn rull-lagi. Seda tehnikat kasutati küll rohkem mõisate, kõrtside ja sepikodade ehitamisel, kuid seda tunti ka taludes. Puulatid (nt sarapuu) laoti tihedalt kõrvuti ja nende ümber keerati savivees leotatud õled, pind tasandati saviga. Samal meetodil soojustati seestpoolt ka majaseinu.

Katsetada võib erinevaid **töõndusalasid**, nagu tõrva-, söe- ja lubjapõletamine. Tõrva kasutati paatide ja puitkatuste tõrvamiseks, meditsiinis tarvitati tärpentiini ning tõrvaplaastrit, tõrva võib lisada leilivette. Tõrvapõletamisest järele jäänud sütt saab edukalt kasutada nii sepa- kui grillsöena.

Lupja saab kasutada maakiviehitiste taastamiseks. Traditsiooniline lubjapõletus on töömahukas ja pikaldane protsess, sest lubi jäeti vähemalt aastaks maa sisse laagerdama. Väidetavalt oli selline lubi tänapäevasest palju elastsem ja vastupidavam.

Etnoloogide seas on arutatud mõtet, et kusagil võiks proovida **aletamist** või **kütisetegemist**. Katselapp ei saaks olla suur, esiteks tuleohutuse pärast ja teiseks sellepärast, et töö täpne tehnika on teada ainult umbkaudu.

Niidud. Võsast saadavat hagu kasutati aiarioigasteks. Niitudelt korjati värvi-, ravim-, tee- ja maitsetaimi. Lõngu ja kangaid värvimiseks ka seente ja samblikega. Kanti hoolt, et vajalikud taimeliigid niidult ei kaoks. Osa taimi jäeti niitmise ajal kasvama, et nad saaksid seemneid laiali külvata.

Traditsioonilise rahvakultuuri ja vanade töövõtete kohta leiab lisainfot ka Eesti Rahva Muuseumi koduleheküljelt www.erm.ee

Kasutatud allikad ja kirjandus:

EA 1
EA 10
EA 13
EA 14
EA 28
EA 46
EA 56
EA 70
EA 83
EA 87
EA 117
KV 1
KV 2
KV 3
KV 4
KV 11
KV 19
KV 22
KV 24
KV 33
KV 57
KV 60
KV 61
KV 74
KV 155
KV 332
KV 394
KV 492
KV 677
KV 479
KV 802

Viires, Ants (2000). Eesti rahvakultuuri leksikon. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.